

Llaqtanchikpa kawsayninkuna

Comunicación y
Ciencia y Tecnología
SABERES DE LOS PUEBLOS
Quechua - Collao

PERÚ

Ministerio
de Educación

La ciudadana y el ciudadano que queremos

Currículo
N a c i o n a l

Llaqtanchikpa kawsayninkuna

Comunicación y
Ciencia y Tecnología
SABERES DE LOS PUEBLOS
Quechua - Collao

Piru Suyupi Yachay Kamayuq

Simikunapi, Kawsaykunapi, Sapsikunapi Tukuy niraq Yachachina Umalliq

Iskay Simipi Kawsaypura Yachachina Umalliq

Llaqtanchikpa kawsayninkuna

Saberes de los pueblos - Comunicación y Ciencia y Tecnología quechua, variante **Collao**

©Piru Suyupi Yachay Kamayuq
Av. De la Arqueología cuadra 2, San Borja
Lima, Perú
Qayanakuna: 615-5800
www.gob.pe/minedu

Primera edición, 2022
Tiraje: 18,138 ejemplares
Impreso en mayo 2022

Ruraq

Ana María Mamani Arana, Guillermo Valeriano Anahui

Qichwap qillqaynin qhawapayaq

Felicia Armendariz Meza
Justa Amanda Laguna Bustamante
Fermín Román Antonio Salinas

Llamk'aypi yanapaq (Digeibira-DEIB)

Genaro Rodrigo Quintero Bendeuzú

Mayt'u tupachiq

Luz María Ataucuri García

Siq'iq

Francisco Valverde Valverde

Allichasqa qhawapaq

Martha Rosa Villavicencio Ubillús

Impreso en JA & P CONTRATISTAS E.I.R.L.
Jr. Oroya N° 225 - Cercado de Lima
RUC 20371828851

N° 2022-00765 yupawan Piru Suyupa Hatun Ñawichana Wasipi churasqa.

Kay mayt'utaqa paqarichikunap mana munayninwanqa manam pipas mirachinmanchu.
Piru suyupi mirachisqa/ Impreso en el Perú/Printed in Peru

Riqsichina

Kuyasqa waynakuna sipaskuna:

Qampaqmi kay qillqasqa mayt'uqa. Kaywanmi pukllaqhinalla utqaylla yachayniykikunata allinta wiñachinki.

Kuyakuywanmi hamawt'apura huñunakuspayku qamkunapaq imaymana mana riqsisqa willakuykunata qillqarqayku. Hamawt'aykip, tayta mamaykip, kuraq masiykikunap yanapakuyninwan aswan willakuykuna nisqanmanta allinta rimanakunki.

Kay mayt'upi willakuykuna kaqwanmi aswan llaqtaykip kawsayninta, yachayninta riqsinki; hinaspapas rimasqaykitapas ñawichasqaykitapas allintam takyachinki. Chaynallataqmi wakin runa masiykikunawan hawkalla kawsakunaykipaqpas yanapasunkim.

Kay mayt'upi qillqasqa willakuykunataqa munaykunkipunim. Sumaq kallpachasqa willakuykunatam qhawaykunki. Kay qillqasqa mayt'uqa ancha kuyasqayki masiykihinam, chaymi sumaq sunquwan qhawaykunayki.

Kusisqalla, kuyakuywan ñawinchaykuy.

Qhawachina

Riqsichina	3
Puquy kinray	7
Liqi liqi	8
Pukllay raymi - <i>Carnavales</i>	10
Chita taripay - chita t'akay	14
Machu aycha ch'iñi pilkumantawan	20
Illa mama t'akay - malli hurquy	22
Papa chakra ruranapaq chakmay	28
Chirawa kinray	39
Qañiwa huqariy	41
Papa hasp'iy	46
Papa phallchay	52
Waythiya ruray	54
Ch'uñu ruray	59
Sara t'ipiy	63
Ch'usllu taripay-siñalakuy	68
Uywa t'inkay	82
Pacha mamaman haywakuy	83

Papa tarpuy.....	89
Q'arpa tiyachiy - Coaza.....	92
Lliklla ruray	96
Qapach'iq'a mama.....	98
Muntira ruray - Capachica.....	100
Wasi ruray.....	103
Wayna sipas wayllunakuy.....	116
Sirwinakuy	121
Kasarakuy / runachakuy	123
Pachanpampa ima rurasqamanta llaki qatikun.....	131
Qhatupi chhalanakuymanta.....	143
Para chayamunanpaq sananpakuna.....	149
Puquy killapi paraymanta	151

Puquy Kinray

Liqi liqi

Liqi liqi ima patapipas tapakunta ruran hinaspataq runtunta wachan, hinaqa para watan kanqa, unun hunt'awasunman. Kay sallqa uywa tapakunta pampapi ruran chaypitaq runtun, hinaqa ch'aki watam kanqa, manam para kanqachu. Sichus rumikunawan, yawrikunawan tapakun hinaqa chikchi watan kanqa. Hinallataq kay liqi liqiqa rumi patallapi runturqunhina qasa watan kanqa. Llapan Puno llaqtapi tiyaqkunaqa kay liqi liqita qhawaspallam llapa imankunata rurakunku.

Hamp'atu

Kay uywaqa maypichus tiyan, munan hinaqa pata qaranpas yanallañam, chayqa allin allin parananpaq, maymaypiqa hamp'atup pata qaranqa yuraqmantaq q'illumantaq tukun hinaqa manam para chayanqachu, hukpiñataq qunqayllamanta pata qaran yanayarun hinaqa qunqayllamanta parallantaq.

Atuq

Atuqqa purisqanpi qunqayllamanta q'achimanta munayta waqaynin uyarikun, waqqaqqa nispa, chay

waqayqa allin wata kananpaq, munay para kanqa,
qasapas pisillam, hinaqa allin mikhuy huqariypas
kanqa. Maypichus atuq ch'aha kunkanwan waqan
sipikuq hinaraq, "waqa...qaq...waqaq...", chayqa
ch'aki watapaq, pisi para, qasa wata kanqa.

Phichitanka

Phichitanka tapakunpi kimsa runtuta wachan
hinaqa para wata kanqa, sichus iskayllata runtun
hinaqa muchuy wata kanqa.

Llapa kay sallqa uywakunawan niraq ayllukuna
kawsanku, chaymanhinataq allichakunku
kawsayninkuta.

Pukllay raymi – Carnavales

Llaqtanchikpa kawsaynin ukhupiq, imaymana ruraykuna, yachaykuna tarikun; chay ruraykunataq aparikun kusikuywan, tukuy sunquwan imapas rurana; mana chayqa manachá ima ruraypas wakikunmanchu, ima munaypas, ima yuyaypas hunt'akunmanchu. Chaypaq, watantin ukhupi imaymana raymikuna rikhurin, ichaqa sapanka llaqtap kawsayninmanhina, imas rurayninkumanhina. Ayllu chikanpiqa, uywa taripay, chakra taripay, apunchikkuna taripay. Llaqta chikanpitaq, tiyasqanchik wasi Pachamama taripay, yuyariy. Aswanpas qhipa wiñaymantaq rikhurillantaq, llaqtap p'unchawnin yuyariy, santo tayta, virgen mama yuyariy. Chayrayku kay puquy killapiqa rikhurin chay pukllay raymi, *carnavales* sutiyaq.

¿Maymantas chay carnaval rikhurimuq kasqa?

Chay carnaval sutichasqa raymiqa, manas llaqtanchikpa kawsayninpunichu kanman, chayqa rikhurimuq kasqa, chaqay *Brasil* suyumantas, hinaspas chayamuq kasqa *Buenos Aires, Argentina* suyuman, chaymantas, *Bolivia* suyunta, *Perú* suyunchikman wasakipamuq kasqa, yuraq kawallupi, hatun yuraq wiphala apaykusqa. Hinas siman hunt'a, tuta p'unchaw

chhanchallaña tusuq kasqa. *Domingo de carnavales* p'unchawtas chayamusqa. Tusuytas qallarín *lunes* pukllay p'unchaw, *martes* pukllay, *miércoles*, *jueves*, *viernes*, *sábado de ceniza* p'unchawtaq tusuyta tukun, *domingo de tentación* p'unchawtaq kacharpariy. *Carnaval* sunsu chinkaripun imaymana apaykusqa, q'ipiykusqa, aysa aysa, paltapas palta, wata chayamuykama, karnawalqa chinkaripun.

¿Pim chay carnaval kanman?

Chay *carnaval* sutiuyuqqa, ichapas kanmansi karqan, millay runa, supaypa wawan, hatuchaq waqrayuq, chupayuq, uyanpas imaymanamansi tukun,

p'achanpas imaymana
rikch'ayniyuqsi.
Makinpitaqsi yuraq
wiphala apaykusqa,
llaqtan, llaqtanta, wasin
wasintas tusukuspa purin.
Yuraq kawallunpitaq
imaymana tarisqanta,
mikhunakuna
alsakusqanta q'ipichin.

¿Kawsayninchik ukhupi, imaynataq chay *carnaval* pukllayri?

Ñuqanchikpa kawsayninchik ukhupiq, mana kanchu, chay millay kawsaykuna yachapayayqa. Llaqta chhikanpi tiyaq runakunalla chaytaqa yachapayan. Chayrayku, *domingo de carnaval* p'unchaw, chay ño *carnavalón* nisqata, hurqunku, millay p'acharqusqa, sirpintinawan ch'uqarqusqa, imaymanawan phichkurqusqa tusunku. Lunis pukllay p'unchawmantataq, imaymanata tusunku; *diablada*, *morenada*, millay uyawan churaykukuspa. Chaymantaq qatillantaq llaqtanchikpa tusuyninkunapas.

Aswanpas, kawsayninchik ukhupiq, wak kusikuykuna apakun. Chay *carnaval* nisqatapas sutichanchik,

“pukllay raymi” nispa. Imaraykuchus, paykunapuni
sutichasqanku juego nispa, chayrayku, pukllay
raymi. Chay pukllay raymi qallarinaqqa, mana
Pachamamanchikman haywakunachu, tumpallata
wikch'urparikuna, ch'allarparikuna. Chay pukllay
raymipiq; uywanchikta, chakranchikta, wasinchikkunata
taripana, t'akana, tusupayana. Chayrayku rurakun; chita
taripay, ch'uru taripay, chakra taripay, Apukunaman
taripay, tiyasqanchik wasi t'akay. Ichaqa sapanka
llaqtap imaynas kawsayninmanhina, takiyninkuta
takikuspa, tukayninkuta tukakuspa, mikhuyninkuta
mikhukuspa.

Chita taripay - chita t'akay

Uwiha uywata "Chita" nispa sutichana, churu ninchiktaq waka uywata. Chay sutikunaqa rikhurin siñalakuy, uywa taripay p'unchawkunalla, mana yanqa p'unchawqa rimanachu. Chay chita, churu taripayta

rurana, jueves de comadres p'unchaw, mana chaytaq, lunes pukllay p'unchaw, miércoles, jueves, sábado de ceniza p'unchaw. Mana wak p'unchawkunaqa ruranachu.

¿Imaynata chitata taripana?

Qallaykuna, chita uywa mullu kanchaman qatiykuywan. Chaypitaq qallaykuna, kuka k'intuta huqariykukuspa, winuchawan wikch'urparikuspa. Chaytaqa rurana, siñalana misapi. Mast'arparina misa kustalata, chaymantaq churaykuna munay chitaq inqaychunkunata. Chayqa munay thurpa t'ikawan t'ikachasqa. Hinallataq mama sitimiraqa, imaymana kawsaykunata ista q'ipimanta hurqurimun. Chayta mast'aykuspa, chita taripayta qallaykuna.

Ñawpaqta qallaykuna chita mama taripaywan. Chaypaqqa, chinantin urquntin chitata hap'ispa, munayta uqllanaykuchina, hinaspataq puka takuwan, urqu chitata, ñapas punchuyuqta takuna, china chitatataq, ñapas phulluyuqta takuna. Hinaspataq, sapankaman suqta kuka k'intuta akulliykuchina, chaypa sutin, "allpaykuchiy". Hinaspataq, chitaq rinrinta hurquna, siñal ch'ikuta rurana, chayqa kanman; sapanka runaqta; taytamamaqta, wak wawakunaqta. Chay ch'ikukunap sutin: t'uqu, p'illki, k'upi, machiti, llawi. Paña rinripiaq, riqsisqa phamillaq ch'ikun, lluaq'i rinripitaq aswanpas sapanka wawap ch'ikuynin. Chaytaqa hurquna munay kuchilluwan, yawarnintataq hap'ina huk ch'uru qiruchapi, hinaspataq winuchawan yapaykuspa, sapanka runaman upyachina, kayqa chita q'aspa nispa. Hinaspataq, irpasqa chitata huñullata kacharipuna; chaypa sutin "irpay". Chaypi huch'uyta samarina, hinaspataq, pinkillukunap tukayninpi, takikuspa tusuna.

Chaymantataq, wakin chitakunata, siñalay urquyta tukupana, chaypiqa sapanka wawaman uywanta rakipuna mirachikunanpaq. Hinaspataq, chita taripayta, t'akayta tukuykuna. Chaytaqa ch'uwa tupachisqawan qhari warmi, iskaymanta, Tayta Intimanta, Apukunamanta mañarikuspa, ch'uwa tupachisqawan, huk makipitaq thurpa t'ikawan taripana. May pacha tukuspataq; llapamanta tusuyta qallarina; kayhinata takikuspa:

Chili sapatu ñiñacha, k'ullu sunpichu misticha.
Puriylla puriykuchkanki, phawaylla phawaykuchkanki.
Qichan, qichanta phawachkan, ch'uyun ch'uyunta puruchkan;
Pulla, pullata maskhaspa, chaqay urquta chinkarin.

¿Imaynatataq chita taripayta tukuchana?

May pacha khututa sayk'uspataq, chita uywata ripuntaykapuna huch'uy likinanman. Aswanpas chay qhipanmanta, llapalla taytachamanta mañarikuna tukuy sunquwan, qunqurichakimanta kayhinata rimaspa: "Taytallay, qampa munayniykimanta chita uywayta taripaykukuni; kunantaq astawan mañarikusqayki, chita uyway waranqanpi mirananpaq..." Hinaspataq takikuspa, tusukuspa wasita ripuna. Ñawpaqtaqa purin, sitimira mama ista q'ipi q'ipiykusqa, sitimiru taytataq misa kustal marq'aykusqa, wakin runataq qhipanta, munayta tukakuspa, takikuspa tusukuspa wasiman chayaykuna.

¿Chita t'akaypi ima mikhuykunam rikhurin?

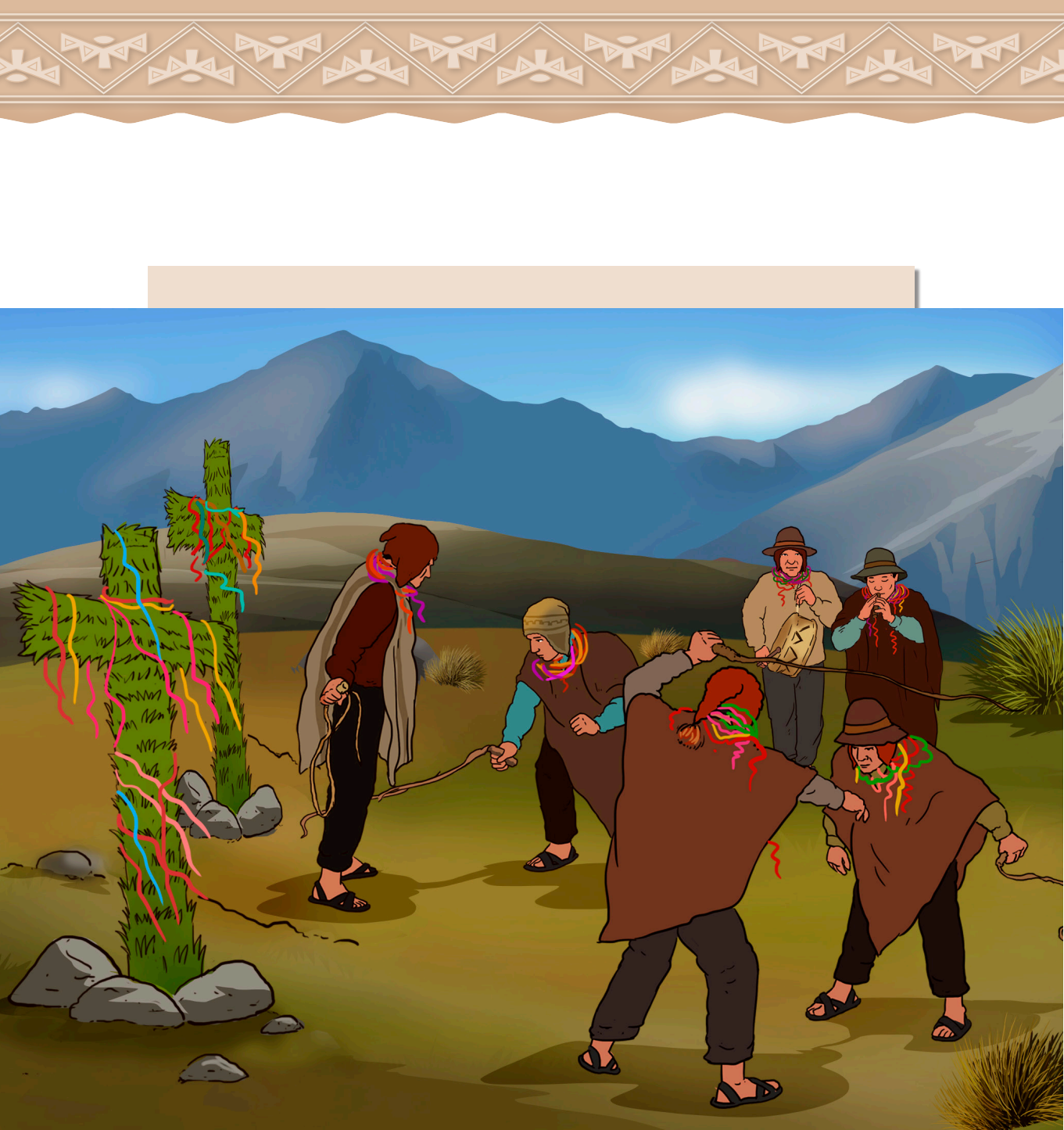
Chita t'akayta tukuspa, wasiman chayana; chaypitaq llapamanta huñukuspa imaymana wayk'usqata mikhuna: arus-uchu, rihu-uchu, sunqun-uchu, kisu q'awchi. Chaytaqa mast'ayniyuqta mikhuna. Chay mast'aypitaq tarikun: sara mut'i, ch'uñu phasi, aycha t'impu, papamunta, hawas mut'i. Sapanka llaqta, imas mikhunankuta mast'anku, chaytataq llapanmanta ch'ulla runahina mikhuna, mana usuchispa, mana pampaman wikch'uspa. Chaytaqa maki, huk khipu sutiyuq runa qhawan, pichus t'akachkan chaytataq multana, p'achanta qichuna, hinaspataq, tusuqtin kutichipuna.

Imaynatam aswan tutaniqtaq, t'inka rurayta qallaykuna.

Chay t'inka ruraytaqa, tuta paqariqta rurana, sapanka runa misaman chimpan, hinaspataq allin uywa mirananmanta rimaykun kayhinata: "Mama sitimiru, kay chitata qatimuchkani, chaqay hatun Ayllup sunqunmanta, wawanqa, waranqanpi miraqa, watapi iskay kuti wachaqa, millimantakama riraqa, ..." Imaymanata rimaykun, chaytataq chaskin, mama sitimira, tayta sitimirantin. Chaytaqa rurana, tukakuspa, takikuspa, allin kusikuywan.

Qhipantin p'unchawtaq, Apu taytaman taripana.

Cruz chakata, k'intu raphiwan p'achachina, hinaspataq, allin kusikuywan, tukaspa, takispa apaykuna.

Chaytaqa kuskan p'unchaw chhikanta rurana. Kikin cruz
chakata apaykuypiqa, guerra tusuytan tusuna, kayhinata
takikuspa:

Chaypiqa, chiqaqtam pukllay warak'awan
suq'anakuna, chakipas yawar kanankama. Mana pipas
phiñakunmanchu.

Warmikuna takinku: qhari hiraqa, asichikuqmi, warmi hiraqa
waqachikuqmi.

Ay hira, hira, sisanitaschay, ay hira, hira
wiphalitaschay.

Qharikuna takinku: warmi hiraqa asichikuqmi, qhari hiraqa
waqachikuqmi.

Ay hira, hira sisanitaschay, ay hira, hira
wiphalitaschay.

Chay tusuy qhipanmantaq, allinta, cruz chakatata
maychus tiyananman, saqiycuspa; Apu taytamanta,
qunquri chakimanta mañarikuna, watantin allin
kawsanapaq, chita uywapas allin mirananpaq.
Hinaspataq, wasiman uraykanpuna, tusukuspa, qhari,
warmi makimanta hap'inaykukuspa.

Wasiman chayaspataq, allinta llapamanta
mikhuykuna. Hinaspataq, Pukllay raymita, watakama
kacharparipuna.

Guillermo Valeriano Anahui.

Machu aychamantawan ch'iñi pilkumantawan

Kay Qulla suyunchik ukhupiq, imaymana llaqtap kawsayninkunam rikhurin. Hina tusuykuna, takiykuna, pukllaypi takiykuna. Kay *Juliaca* llaqtapitaq rikhurin “Machu Aycha” hinallataq “Ch’iñi Pilku” Kastilla simipiq “carne vieja” “*Carne tierna simboliza a la juventud*”. Ichaca manas chayllachu kanman. Allin yachaykuna t’aqpiriypiq kanmansi; Juliaca llaqtap ñawpa hatun kawsayninkunamanta, puriyinkunamanta. Chaymanta rimaykamun, ñawpa allin tusuq tayta *Narciso Borda*

Calla. Kay *Juliaca* chhikanpis, ñawpa timpukunapis, llaqtapura, suyupura sinchi maqanakuy kasqa. Hinas hatun urqu, Apu Waynaruki patapi maqanakuq kasqaku, Qichwa llaqta, Aymara llaqtawan; chaypis rikhuriq kasqaku; Zapanakuna, Willkakuna, Parikawakuna, Qispikuna. Chay maqanakuy aparikusqa, kikin Apu Waynaruki urqu patapi, chaypaq chawpinpis rikhuriq kasqa tuquru, mayqinchus atiparqan hinaqa, chay tuquru waqayninwan kusikuyninkuta sut'incharqanku.

Kay Machu Aycha raymiqa rikhuriq kasqa, may unay ñawpa watakunaña, 20 p'unchaw *enero* killapi, *carnaval chico*, Huch'uy pukllay raymi p'unchawpi; chaypin allinta qhachwana kaq, kikin Apu Wayna Ruki chakipi. Chaypi mañakuna kaq; Hanaq pacha Taytamanta, allin wata kananpaq, allin kawsay kananpaq. Hinallataq yuyarina Pachamamata, allin mikhuy urinanpaq. Chayraykum, chay Wayna ruki chakimanqa purinku, waranqanpi runakuna, hinantin llaqtakunamanta. Kay pukllay raymipiqa rikhurin, iskaynin hatun suyukunaq kawsaynin. Chayrayku rikhurin, *religión católica* nisqap kawsaynin, munaynin, hinallataq Pachamamaman yuyariy, chayqa runap kawsaynin. Ichaga, iskaynin kawsaykuna, ñuqanchikpa kawsaynin.

Illa mama t'akay - malli hurquy

Chaqay Isibilla aylluypiq, sapa wata apakun
imaymana raymikuna. Kunan willarichkaykichik mama
t'akaymanta. Kay mama t'akayqa huk hatun raymi,
maypichus chaqay ayllupi tiyaqkunaqa sapa wata
raymichakunku karnawalis nisqa raymipi, sutintaq sábadó
pukllay nisqa, chhikaraq karnawalis qallaykuchkaqtin
paykunaqa chakra patata purinku.

Tayta arariwakunataq suyamunku sapanka
chakra qhawasqanku patapi, sirwisuntin rispinsirantin
wayk'uqnintin ima. chay chakrakuna qhawasqankutaq
munda sutichasqa, kanmi qhini papa munda hinallataq
ruk'i papa munda, paykunataqa sapa wata ayllu runa
churan huk huñunakuypi, chakra qhawanapaq,
paykunataq tiyamunku chakra patapi tarpuymanta
hasp'iykama, suwamanta, uymanta ima qhawaspa.

Sábadó pukllay p'unchawtaqa sapanka runa
aylluntin tutamantaña wakichikunku, hinaspataq
purinku chakranku watukuq, paykunaqa apanku
kukata, t'ikata t'irilluta winuta, sirpintinata, misturasta
ima, irqitaq ñawpaqta apan huk yuraq wiphalata
k'aspiman watarquspa tukaqniyuq kaha waqtaqniyuq
ima, wiphay... wiphay... nispa wiphachakuspa purinku.
Ñanpiqa wak runakunawan tupayunku hinaspa
achkhamanta purinku.

Arariyanaman chayaspataq runakunaqa arariyana
ch'ukllata, chakata, arariwaq tukaqninkunata

hinallataq tayta arariwata t'ikawan misturaswan
t'akaykunku, hinaspa napaykukun lliw runa masinkunata
umalliykunata ima, hinallataq haywarin tayta
arariwaman kuka, t'irillu apasqankuta. Kukankuta
akulliykunku, t'irillunkuta upyaykunku, hinallataq tayta
arariwaq mikhuna wayk'uchisqanta mikhuykunku
hinaspataq tayta arariwa mama arariwantin tusuykuchin
hayk'an chayaqta. Achkha runakunaqa huñuyukunku.
Tukaqkunapas achkhamanta huñunaykukuspa
tukaykullankutaq tusurinata hinaraq. Chaymantataq
runakunaqa chakranku watukuq purinku tayta
arariwamanta licenciata mañarikuspa.

Chakrankuman chayaspataq paykunaqa, yayamanta
hinallataq Pachamamamanta mañayukunku tukuy
sunkunkuwan allin mikhuy urinanpaq, kuka k'intuta
k'intukunku hisnaspas Pachamamaman phukurparinku,
winuwan t'irilluwantaq ch'allarparinku lliw Apukunap
sutinpi, chakrankutataq t'ikawan, sirpintinawan
misturapiwan ima t'akaykunku hinaspataq huk
wachuman chimpaykuspa huk yuramanta mamata
hurqurqamunku much'a much'aykuspa unkuhuñaman
kuka k'intu sunkuman churaykunku sirpintinawan
chuqaykunku winuwan ch'allayunku hinaspa sinchi
kusiqa apanku chakra kantuman. Chaypitaq tiyarikunku
kukankuta akulliykunku rimanarikunku aylluntin ancha
kusiqa, hinaspa kutiripunku arariyanaman.

Arariyanaman chayaspataq sinchi achkha runakuna
huñunaykukunku, willarinakunku imaynachus mama
kachkasqa chayta tusuykunku machaykunku ima.
Hinaspa kimsa urastahina q'alantin kutiripunku hatun
wasiman.

Irqikuna ñawpaqta phawanku wiphalata watikuspa
tayta arariwataq mama arariwantin lliw aylluntin
purichkanku kawallupi asnupi q'ipinkuta chaqnaykuspa
samarispa ima. Tawa urasmanta pichqa urasman
hinataq hinantin larumanta ikhuriykamun runakunaqa,
wasipi qhipaqkunataq maki suyachkanku.

Ña llaqtaman qhayllakuchkaspataq tukaqkunaqa
aswan kallpawan tukaykunku runakunapas q'alantin
chayanku tayta arariwakunaq kawiltunman, chaypiqa
ch'allarparikunku parawinta qunakunku sapanka
uqllanaykunku ima, allin uras kananpaq. Tayta
arariwaqa sullpaychakun sapanka watukuqkunata
hinallataq umalliqlkunapas rimarillantaq, mink'arikun ima
chay raymikuna ñawpaqman purinanpaq. Chaymanta
paqucha kankata mikhuykunku llipi runakuna.

Tayta arariwaqa aylluntin, runa masinkunantin
tusuyta qallaykapunku. Wakin runataq pisimanta pisi
kawiltunkuman ripunku imaraykuchus ch'allanku mama
hurqumusqankuta. Sapanka runa aylluntin insinsuwan
q'apaykuchinku winuwantaq challaykunku mama
hurqumusqankuta.

Chay pasaymantataq *miércoles* sinisa nisqa
p'unchawpi chay mama hurqumusqankutaqa
wayk'ukunku arroz uchuyuqta, hatuchaq k'usi ch'uñu
phasiyuqta aycha kankayuqta ima mamarqapunku.
Paykunaqa mana usuchinkumanchu huk chhikantapas
nitaq qunkumanchu allqumanpas q'alanta tukunanku
irqikunapas allin ninrinchasqa. Mana chayqa
Pachamamas phiñakunman hinaspa q'alanta mikhuyta
aparqakapunman.

Teodoro Coronel Quispe.

Papa chakra ruranapaq chakmay

May suyupipas, llaqtapipas, ayllupipas, runaqa chakrata ruraspa, Pachamamaq rurunta mikhuspa kawsanchik. Chaypaq, watantin imaymana chakrata llamk'ana; hina papa, kinuwa, qañiwaa, sara. Chaytaqa sapanka llaqta imaynas yachayninman, usunman, rurayninkumanhina llamk'an. Hinaspapas pachanchikta qhawarispas, puquy killapiqa yachasqa imakuna llamk'ana, chirawa kinraypitaq wak llamk'aykuna kanllataq.

Hinaspapas, sapanka llaqta, sapanka ayllu imaynas allpan chaymanhina ruranku. Pampa ayllukunapiqa tractor makinawan ruranku, mana chaytaq masa turuwan rurallankutaq. Yunkap umanpi tiyaq runakuna, hinantin urqu kinraykunapi, qhatakunapi, wayq'ukunapitaq chakitakllawan ruranku. Chakitakllawan chakmayqa apakun, *marzo*, abril killakunapi. Imaraykuchus pampa allpa, paray tukuytaqa llamp'u tarikun. Chirawa kinraytaqa, allpaqa ch'aki, mat'i, chakitaklla mana haykunmanchu.

¿Imaynata huñunakuspa, rimanakuspam chakmayta rurana?

Kawsayninchik ukhupiqas, may suyupipas, llaqtapipas, kanllapuni huñunakuspa kawsayqa. Chaykunap sutintaq *comunidad nativa*, *comunidad campesina*, *comunidad parcelera* sutichasqa. Paykunaqa allin kamachikuywan, yachayninkuwan imatapas ruranku. Chay ukhupiqas, chiqaq allin kawsaywan purina. Hina kaptinqa, chakmay ruranapaqqa, llapamanta hatun huñunakuypi yuyaykunku, may ayllupi chakmanankupaq, hayk'aq chakmanankupaq. Chayqa llapa runaq kasusqa kanan.

Hinaspapas; chakmay ruranapaqqa, ñawpaqta qhawarina; chakitaklla allinchu kachkan icha manachu, maruna kachkanchu, iñacha runa kachkanchu; sapallaqa mana chakmayta atisunmanchu. Hinaspapas mikhuna kharmu, kuka aypunapaq kachkanchu; chaykunata qhawarispas, yuyaykuna ima p'unchaw chakmay qallaykunata.

Ñawpaqtaqa, kumunal chakrapaqaq chakmarquna. Chaytaqa llapamanta ratu ruraraquna. Chay tukuymantaq, Yanasi chakra ruranallataq. Chay yanasiga, yachaywasip chakran. Chaytaqa llapa kumunal runa llamk'an.

¿Imaynatam chakmayta qallaykuna?

Qallaykunaqa, suqta kuka k'intuta churaykukuspa, winuchawan, mana chaytaq waqtuchawan ch'allarparikuspa. Chaytaqa llapamanta wikch'urparikuna. Hinaspataq, iñacha runakunaman kukata aypuna. Sapanka runa wikch'urparikun, kuka k'intuwanpas phukurparikun, hinaspataq allinta akulliykunku, kayhinata rimaspa: "phaphara, phapha, kunanqa llapa runap kallpan ñuqamankama hamuchun, yanqhata kay chakmaytaqa tukurqusaq, amapuni parapas hamuchunchu, pha, para, phaphapa..." Hinaspataq, imaymana k'achukuywan akulliykuna, waynakunapas allinta chumpinkuwan sinturankuta wataykukunku. Kaqlataq warmikunapas, thantaniray pullirawan churaykukunku, usutankutapas, sapatunkutapas ch'utirqukunku haykuykunku, hanaq pacha taytap sutinta aysarispas chakmayta qallaykuna.

Iñacha runa chakmayta qallaykun, iskay, kimsa, pichqa, chunkapas kanlla. Chakrayuq runa imaynas kallpan, imaynas allpan, may chhikantas rurayta munan, chaymanhina ñacha runataqa waharin. Qhari ñachap sutinqa “hayt’aq”, warmi ñachap sutintaq “p’inchac” qhipankutataq huk warmacha, mana chaytaq kuraq runa, kuraq mama purillantaq; chaypaq sutin “maruq, k’upaq” chay runaqa, chakmasqa wachupi k’urpata, marunawan ñut’uspa purín.

Chaymaytaqa qallaykuna uraymanta wichayllamanpuni, hina pampapipas, qhatapipas, wayq’upipas. Ñawpaqtaqa purin, apun, qullanan. Chay runaqa allin kallpayuq, allin chakmay yachaq. Wakinkunaqa payllata qatipanku. Maypichus, apun, mana allintachu chakman, q’iwita purin hinaqa; wakinpas mana allintachu chakmallankutaq. Hinaqa, chakrayuq tayta k’amikun, phiñakun. Imaraykuchus chay q’iwi chakmasqa wachupiq, ñañu wachu hatarin, chay ñañu wachupitaq, papa hawaman urin. Chayrayku, chakmaytaqa allin yachaq runallam ruran, manam mana yachaq runaqa ruranmanchu.

¿Ima uraskunapim llamk’ana?

Chakmayta qallaykuna tutamanta qanchis uras chhikanta, huch’uy samaytaq, yaqa chunka uras chhikanta. Chaypiqa, ima mikhunallatapas yapaykukuna, hinaspataq, wakmanta akulliykuna. Hatun samaytaq, kуска p’unchawta, chaypiqa, ñachaman allinta mikhuchina. Kharmu wayk’usqata. Hatun aychayuq

intirun papayuaq, ch'uñu t'imputa. Ch'akiyninpaqtaq aqha, mana chaytaq misk'i unu. Chay patamantaq kuka aypu. Kimsa uras ch'isiyaymantaq, kanllataq huch'uy samay, chakchapa. Chaypiqa huch'uyllata kukata yapaykukuna. Yaqa pichqa urastataq, malay, llamk'ay tukuy. Iñachakuna wasinkuman ripunku. Chakrayuaq taytamamantaq, anchata añanchakun, sunqunchakun. Allinpuni yanapaykuchkaqta, yusulpay nispa.

¿Pikunam chay chakmaypi rikhurin?

Chay iñacha runakunaqa kanman; ayni, mink'a, mana chaytaq qullqita llamk'asqanmanta haywaripuna. Hinaspapas, chay iñachakunaqa, waynaniray, sipasniray runakama kanku. Imaraykuchus chay chakmay llamk'ayqa, waynasipaspa atipanakuynin. Chay llamk'aypi yachakunku allin kallpayuaq kasqankuta, mana chaytaq pisi kallpa kasqankuta. Mayninpiqa, kay chakmaypi wayna sipas riqsinakun, hinaspataq rimanakunku tiyanankupaq, wiñay parischakunankupaq. Chayrayku chakmay llamk'ayqa, allin kusikuywan rurana, imaymanata k'achukuspa, sutianakuspa, willanakuspa, wayna sipaspura rimanakuspa. Kukatapaspas akulliykunku chansanakuspa, llikt'ata mañanarikuspa, kuka k'intuta qhawaspas, kuka akulliyinkuta willanakuspa. Imaraykuchus chay akulliyinkupiqa yachankuña imaynatas llamk'anqaku chayta. Misk'i akulliyqa, allin, mana sayk'usqa llamk'anapaq. Haya, qhutu akulliytaq mana allin llamk'anapaq. Chaykunataqa sinchi kusikuywan, kikin llamk'ana patapi willanakunku.

¿Imawanmi chakmayta rurana?

Ñawpaqpi nichkarqanchikhina, chakmayqa rurakun kimsa t'aqayninpi: tractor makinawan, masa turu uywawan, chakitakllawan. Kay qillqapiqa, chakitakllawan llamk'aymanta rimachkanchik.

Kay chakitakllawan llamk'ayqa, may awichunchikkunap llamk'ayninraqmi kasqa. Paykunachá! Kay chakitakllataqa rikhurichirqanku; sutinpas: chakitaklla, wiri, kalsatur, riha. Wakin llaqtakunapiqa imanispachá sutichanku. Kay llamk'anaqa rurakun huch'uy niray, mana p'akikuq k'aspimanta, chaypa sutin wiri, urayniraypitaq iskay thupasqa k'aspichakuna, chaypa sutinga takillpu. Chawpiniraypitaq watakullantaq, k'umu. Uraymantaq churaykuna, ch'illiwawan ch'uqaykuspa, hirimanta rihata. Chay takillpu, k'umu, llama qaramanta lasuwan watakun. Chay chakitakllataqa hap'ina, paña makiwan, k'umuntataq lluy'i makiwan, lluy'i chakiwantaq hayt'ana, karumanta tukuy kallpawan phawarispá. Mana chayqa, riha mana allpaman yaykunmanchu. Maypichus, chay hirimanta riha musuq hinaqa, makita khuyayta t'uqyachikun, phusullu, phusulluta hurqusunki. Chaypaq, musuq rihataqa aqu allpapi philuyachina.

¿Imakunam chakmay llamk'aypi rikhurin?

Kay chakmay llamk'aypiqa, kanllataq, q'awsillu hurquy. Chay q'awsilluqa, pilliq saphinmanta yuraq lichi lluyasin. Chaytaq iskay, kimsa p'unchawpi puqun. Chaytaqa, samay pachata, mana chaytaq, malay

qhipata, tutamanta, irqichakuna, sipaschakuna, pisimanta pisi t'ipiqan, chaytaq hatun q'umpu huñukun, watantinpaq q'awsillu huñusqa. Chayqa sinchi haya, pisimanta pisi khamuna, hayantaqa thuqaspa, thuqaspa hurquna, munay q'awsillu kanankama.

Mana riqsisqa rimaykuna

apu	Líder, guía.
aypu	Puñado de coca.
aypuna	Repartir la coca.
akuliy	Chaccheo de coca.
akuliykuna	Hay que chacchar la coca.
misk'i akuliy	Chaccheo dulce.
haya, qhutu akuliy	Chaccheo amargo, desagradable.
chakchapay	Descanso en la tarde.
chakitaklla	Herramienta para barbecho.
chakmay	Barbecho.
chakmaq	Persona que barbecha.
hayt'aq	Varón que rotura la tierra.
huch'uy samay	Descanso en la mañana o tarde.
iñacha	Peones que hacen barbecho.
kuka k'intu	Hoja de coca.
k'achukuy	Bromear.
k'urpa	Terrones.

k'umu	Pieza de chakitaklla para agarrar.
lasu	Cinta de cuero de llama para amarrar
malay	Final de la jornada.
maruq, k'upaq	Persona que destruye los terrones.
maruna, k'upana	Herramienta para golpear terrones.
ñañu wachu	Surco delgado.
pilli	Planta comestible de hojas verdes.
puquchina	Hacer madurar.
phaphara pha, pha	Anuncio de buen o mal augurio.
p'inchaq	Mujer que voltea los terrones.
qullana	Lider, guía.
q'awsillu	Chicle.
q'iwí wachu	Surco chueco.
riha	Fierro que rotura la tierra.
takillpu	Pieza de chakitaklla para pisar.
urin, rurun	Producir.
wachu	Surco.
waqtu	Alcohol.
wikch'urparikuy	Rosiar con vino o alcohol.
wiri	Palo preparado para chakitaklla.

Guillermo Valeriano Anahui.

Chirawa kinray

Qañiwa huqariy

Qañiwa chakraqa rikhurin, Qullasuyu chhikanpi, puna ayllukunapi, chiriniray allpapi. Mana sasa ruraychu. Octubre, noviembre killapi qañiwa muhuta t'akarquna, mana intipi t'uqyananpaq, rawk'anawan qhallqirquna, hinataq paylla wiñakun. Aswanpas, uywamanta qhawana. Abril killa chayamuytataq, makillawan t'irarquna. Maypichus allinta wiñan hinaqa, kuchilluwan rutuna. Pikunachus hatunta ruran hinaqa, kaqlatataq iñachata wahakuna. Qañiwa t'iraypaqqa, kuraq mama, kuraq tayta wahasqa. Imaraykuchus, qañiwa t'irayqa mana sinchi kallpapaqchu.

¿Imaynatataq qañiwata huqarina?

Qañiwa huqarinapaqqa, kukata k'ichirparikuna, winuchawan mana chaytaq waqtuchawan ch'allarparikuna, hinaspataq akulliykuna, "phaphara, pha, pha, kunanqa, yanqata tukurqusaq kay qañiwa mama huqariyta... phaphara pha, pha... nispa" Hinaspataq qañiwa chakra chakinmanta t'irayta qallaykuna. Q'ipinaman huñuna, hunt'arquqtinta q'ipina, maypichu suq'a pampapi huñukunqa chayman. Chaypiqa llapaq t'irasqan huñukun, ch'isiyaqta ch'akiran, hatun chusi mast'asqa patapi. Chisiniqmantaq, mana sullaq huq'uyachinanpaq imallawanpas qatana. Llamk'ay tukuytataq, yanapaq runaman, allin q'ipi k'irintin qañiwata payllapuna, chaymi chhisiyaq qañiwa t'iray yanapasqanmanta haywaripuy, sumaq sunqu.

¿Imaynatataq qañiwap urintari urquna?

Chay k'irintin qañiwaqa, allinta ch'akinan, hinaspataq saruna, k'aspiwan ima waqtana, urin llusqsinanpaq, urmaqananpaq. Hinaspataq chay qañiwaqa uraqan hipintinraq, chaytaqa kaqllatapuni ch'akichina, hinaspataq allin wayrapi wayrachina, chaytataq, ichhuchawan munayta pichaqana, hinaspataq ch'uya qañiwata kustalaman huqaripuna, hipintataq, allqupaqa, khuchipaq wayk'una. Mana chaytaq, k'iritawan kanaspa llikt'ata rurana.

¿Imaynatatatq llipt'atari rurana?

May pacha allin sarusqa, k'upasqa kaptin, pisi qañiwayuq k'iri puchupun, chaytataq allinta ch'akichispa, kanaykapuna. Chaytaqa kananchik chisin, imaraykuchus pisi wayra kaptin. Chay k'iriqua, allinta ruphaspa yuraq usphaman tukupun, chaytataq, limphu puruñaman, wayaqaman huqarina, llipt'a rurana. Limphu, ch'uya lihiya kananpaq, sirasupi suysurquna, chaypi puchun qhilli thisnachakuna. Limphu lihiyatataq, limphu ch'uya unuchawan hich'aykuspa, makiwan allinta qhaqu, qhaqurispa q'apirquna. Chayqa payllamanta unuyan, chayrayku pisi unullawan qhaquna. Hinaspataq iskaynin makiwan, t'atatahina huch'uy p'altachata rurana, chaytataq llanthullapi ch'akichina, mana intipiaqa ch'akichinachu, imaraykuchus, k'utukuq llusqsinman, hinaspapas phatarqunman. Chayrayku mana intiq chayasqanllapi ch'akichina, munayta mast'arquspa. chaymi chay llipt'a kukawan akullinapaq.

Mana riqsisqa rimaykuna

ch'isiyaqta	Todo el día.
llipt'a	Lejía para chacchar coca.
qañiwa	Alimento grano.
qañiwa muhu	Semilla de kañiwa.
qañiwa k'iri	Tallo de la cañihua.
qhallqirquna	Raspar la tierra con arado.
qhaquspa	Sobar, preparar bien la masa.
ruphasqa	Quemado.
sasa ruray	Trabajo difícil.
sirasu	Cernidor.
sulla	Escarcha.
suysuna	Cernir.
t'akarquna	Se rosea.
t'irana	Sacar desde la raíz.
t'uwananpaq	Para reventar.

Guillermo Valeriano Anahui.

Papa hasp'iy

Papataqa hinantin suyupi uywanchik, aswanpas, qulla suyu chhikanpi rikhuriq kasqa. Kay illa mamayá! Yaraqaymanta tiqsi muyuntin runata qispichiq kasqa. Kunankamapas, ima mikhunapipas, may llaqtapipas, may suyupipas, manam, mana papayuq mikhunaqa, hunt'asqa mikhunachu kanman. Chayrayku, manan pipas ninmanchu, manam papa chakra hasp'iytaqa yachanichu nispa. Mana chayqa p'inqachá! Chay rimayqa kanman.

¿Hayk'aqmantam papa hasp'iy qallaykukun?

Kay papa hasp'iyqa qallaykukun, *diciembre* qhulla puquy killamantaña. Maway chakra hurquywan. Chay maway chakraqa rurakun, yunkaman aykuna, q'uñi wayq'ukunallapi, mana chaytaq Titiqaqqa mama quchap umankunallapi. Musuq papa ñam llusqsimunña, enero killa taripaypaq. Aswanpas puna ayllupiqqa qallaykukun, malli hurquywan. Chay mallitaqa rurana, allin kusikuywan, allin q'uchurikuywan, pukllay raymi killapi. May pachachus mallita hurqunchik hinaqa; atisunmanmi ankacha rurayta. Chaytaqa, tayta arariwaq siminwan aykuna, mana qamllamantaqa atiwaqchu. Chay ankachataqa, mayqin chakrayuq runapas, mayqin p'unchawpipas hurquyta atillanman.

¿Hayk'aqmi hatun papa hasp'iy apakun?

Kay hatun papa hasp'iyqa qallaykukun, *mayo* chirawa killapi, maypachachus, chakra puquyta tukuykun chay qhipanta. Chaytaqa yachanchik, papa chakraq yuranta qhawarispá, May pachachus papa yura, ch'aki, khapu hinaqa, ñam papata hasp'iwaqña. Hinaspapas, ankachata hurquspáqa, yachanchikña, imaynas papa urichkan chayta. Mayu killapi hasp'ina qhiñi papata, imaraykuchus papa kuru, misk'i papataqa ratu mikhurqunman. *Junio* qasay killatataq, llusina, ruk'i papa haspiq. Ruk'i papataqa pisita kuru mikhun, imaraykuchus haya kaptin.

Papa hasp'iy qallaykunapaqqa, llapa ayllu, llapan kumuniru, hatun rimanakuypi yuyaykunku, hayk'aq aykunankupaq, imayna aykunankupaq. Chay rimasqataqa llapa runa kasunan, mana chayqa, suq'achikuwaqchá! Hinaspapas mana uywallayuq aykuna. Mana chayqa uywa sarurqunmanchá!

Kikin hasp'iy qallaykuy p'unchaw, hatun rimanakuyraq apakun. Chaypi yuyaykunchik, kumunal chakra hasp'iyta, yanasi chakra hasp'iyta, hayk'aq uywa apaykuyta, mana kasukuq runakuna, imayna huchachayta. Hinaspapas kanllataq, kamachikuqkunap willakuynin, imaynas ayllu purichkan chaymanta.

¿Imanatam papa chakrata hasp'ina?

Illa mama papa haspiy qallaykunapaqqa, ñawpaqta hurqurina iskay, kimsa allin yurata, Chaypaq sutin wanlla. Chay wanllataqa winuchawan, allinta ch'allaykuna, kuka k'intuchatatataq chawpinman churaykuna, hinaspa, maypichus phina hatarinqa chayman churaykuna, chaypaq kantunman papataqa tantana.

Chay wanlla ch'allay pasaymantataq, kuka ayputa akulliykuna, imaymanata k'achukuspa, ichaqa chaypi yachanki, imaynas llamk'ayniyki kanqa chyta. Misk'i akulliyqa, allin, mana ima sasachakupas kananpaq. Haya, qhutu akulliytaq, imapas mana allin kananpaq, ima llakipas, huchatariypas kananpaq.

Llapa iñacha chakrap chakinman yaykun, sapanka rawk'anayuqkama. Ñawpaqtaqa, qahata rurarina, papa haspisqa huñunapaq. Hinaspataq, wachup kantunta sillqharparispa, hasp'iyta qallaykuna. Sapa yurata kumpaspa, papataqa iskay makiwan huqarina, hinaspataq qahaman chanqana, chaypi papaqa pisimanta pisi huñukun. Chaytaq inti p'unchawpi ch'akiran, hinaspataq q'ipiñapi phinaman q'ipipuna, chayqa hatun phina hatarin, tutataq waylla ichhuwan allinta qatana, mana chirirananpaq. Hasp'iqkuna, wachu uray, wachu wichay, kallpayuqmantahina, hasp'inku. Samay urastataq paykunapura tallminakunku, pichus wikch'uchkan hinaqa, chakimanta aysanakunku, phinapatakama. Chaypa sutin qatati.

Hatun samaypitaq llapamanta wathiyata mikhuna, ch'aquyuqta, mana chaytaq kisuyuqta. Hinaspataq, kukata akulliykuspa, wakamnta hasp'iyta qallaykunallataq. Ch'isiyayta malapuna, sapanka hasp'iqmantaq, papa payllata haywaripuna hasp'iy yanapakusqanmanta. Chay payllaqa, imaynas papa urin chaymanhina. Pisi papa kaqtinqa, pisi q'ipirikuyllata, achkha papa kaqtintaq, ñak'ay q'ipirikuyta payllapuna.

Mana riqsisqa rimaykuna

akulliy	Chakcheo de coca.
ankacha	Primeras papas.
chirawa	Epoca de sequía
illa mama	Papa.
kumunal	Comunal.
malli hurquy	Sacar las primeras papas.
maway chakra	Sembrío temprano.
puquy	Madurar, fermentar.
qatati	ArrastrarRuphasqa. Quemado.
qhutu akulliy	Pikchu desagradable.
q'uchukuywan	Con alegría y devoción.
rawk'anayuq	Con su arado.
samay	Descansar
suq'achikuy	Recibir látigo.
tallmiy	Rebuscar el escarbo.
yanasi	Chacra de la escuela.
yunka	Selva.
yura	Hojas secas de la papa.
wanlla	Primeras papas grandes.
wayq'up	En la llanuras, quebradas.

Guillermo Valeriano Anahui.

Papa phallchay

Sipaskancha ayllupi *lunes* suyu pukllay ukhupiqqa papa phallchayta ruranku. Chay ruranapaqqa warmi qhari munayta rimanaykukunku. Qhariqa llikllata kukata ima apariykukuspa lunes p'unchawta tutallamanta urqu qhatata phallcha t'ika pallaq llusqin, warmitaqmi t'imputa wayk'uspa wasipi qhipan.

Qhari kutimuptinqa chakraman rinku. Chaypi musuq llikllata mast'aripa waqankillay, panti, wananuras, achanqaray t'ika pallasqankunata chay pataman churan. Chaymantaqa Apukunamanta sumaqta mañarikuspa ch'uyakunku. Qhariray ñawpaqtaqa ch'uyakunku chaymantaña warmiqa ch'uyakullantaq.

Ch'uyakuyta tukuspaqa husut'ánkuta ch'utirqukuspa papa chakraman yaykunku. Chaypiqa intiman t'ikakunata qhawachichkaspa tukuy sunqunwan chakrapataman t'akanku. T'akayta tukuspataq chakra hawanman llusqimuspa t'imputa mikhupunku.

Waythiya ruray

Taytakura Francisco de Ávila rimasqa; waythiyaqa rikhurimusqa chaqay waranqa suqta pachak watapi. Chay watakunamanta kunan p'unchawkunakama wathiya rurayqa kawsakuchkan. Kay wathiyataqa, llapa chakra ruraq runa rurayta yachan. Hinaspapas wathiyaqa mana hurnullapichu rurakun, atillawaqtaqmi hapupi rurayta.

¿Imaynatam wathiyata runana?

Suq'aniray huch'uy qallpa pampata rawk'anawan t'aqtiyarina, tumpallata hasp'irina, chaypitaq hatuchaq k'urpakunawan muyuriqta churarquna, punkunpaqpas hatuchaqpacha k'urpawan ruraraquna. Chaypatamantaq pirqayta qallarina muyuchikpa. Pisimanta pisi, umanta huch'uykachina, llumpa wisq'akunankama. Chay hurnutaqa wayra qhawachkaq punkuyuqta rurana, ichapas wayraqa, ninata astawan lawrachin. Hinaspapas ukhuman lawrachin, mana hawamanchu. Chay hurnutaqa, ichhuwan, wayk'unawan pharichina, maki qhawapayaspa, usphantataq káspichawan hawaman hurquna. May pachachus hurnu, allin pharisqa, puka k'anchariqtin; punkuta ch'aki k'urpawan wisq'arquana, hinaspataq, patan q'urpata yuyayllawan kicharina; chaynintataq, hakú papata pisimanta pisi churaykuna. Chaytaqa, huk k'aspiwan qaywina, papata, phari k'urpatawan minuspa allinta qaywina, chaypi papa kusata t'uqwaran. Chaytataq ch'aki hallpawan p'anparquna, mana chhikan waksi llusqinanchu. Suyana yaqa ura, hinaspataq yuyayllawan, pata allpanta rawk'anawan apaqana; hinaspataq chayasqa wathiyata

huk chusiman hasp'ina; huk p'achawan waqtarana
allpan llusqinapaq. Chaytataq llapamanta mikhuna.

¿Imaynatataq wathiyata mikhuna?

Wathiya mikhuytaqa yachana; mana chayqa
pisipawaq ima. Wathiyataqa mikhuna ch'aquyuqta,
mana chaytaq kisuyuqta, uqupayuqta. Sapanka
chakrayuq runa, imayna mikhuyta yachan. Aswanpas
q'uñichkaqlata mikhuna, mana chiri wathiyataqa
mikhunachu, imaraykuchus, khutu wathiyaga llink'i.
Chay llink'i wathiyaga wiksaykita punkirquchisunkiman,
hinataq wañuyniykita ima taripawaq. Aswanpas, wathiya
puchuta wasiykiman apakuwaq. Chaytataq hik'ipi
tustarquna, mana chaytaq achkha sansapipas. Chayqa
aswanpas mana imanasunkimanchu.

¿Imaynatataq chay hapupi wathiya rurayri?

Haputaqa rurana ch'aki saphiyuq
k'urpachakunamanta, papa yura saylimanta. Chaytaqa,
achkhata pallarquspa kanaykuna, paylla chayqa
kanakun, ratu raturanta yapaykurina; achkhapacha
sansayuq kaptintaq, rawk'anawan kicharipa,
pisiniray papata churaykuna. Kaqllatapuni k'aspiwan
qaywirquna, papa t'uqwarananpaq, hinaspataq ch'aki
allpawan p'amparquna, mana waksiq llusqinapaq.
Yaqa urasmanta, hasp'irquspa ch'aquyuqta, kisuyuqta
mikhurquna. Kay hapupiqqa, pisi runallapaq wathiyata
rurana, kanman, sapallapaq, mana chaytaq iskay, kimsa
runallapaq.

¿Imakunam wathiya ruraypi rikhurin?

- K'urpa, Ch'anpa.
- Rawk'ana, pikucha.
- K'upana, qaywina k'aspi.
- Wayk'una: llant'a, q'awa, uchha, ichhu.
- Phuspuru nina hap'ichinapaq.
- Hak'u papa imaymana rikch'ayniyuq.
- Q'ipiña papa huqarinapaq.

Imaynata ch'aquta tupachina? Papa mikhunapaq ch'aquqa, manam hinantin allpapiqa kanmanchu. Chay ch'aquqa riqsisqa allpapiqa tarikun. Chay ch'aqutaqa, t'impusqa unupi tupachina. Huk p'ukuchapi churaykuna ch'aki ch'aquta, chaymantaq, hich'aykuna limphu t'impusqa unuta, kachiwan churaykuna, hinaspataq, ch'illiwamanta rurasqa qaywinawan qaywirina. Malliykuspataq, papa wathiyata ch'aquna.

Guillermo Valeriano Anahui.

Ch'uñu ruray

¿Hayk'aqmi, may llaqtakunapin ch'uñu rurakun?

Chuñu mikhuyqa, puna ayllukunapi, chiri llaqtakunapim rurakun. Qulla suyupiqqa, chirawa kinraytaqa sinchitan chiripas chirin, qasapas qasan. Chayraykun, hinantin llaqtakunapi, ayllukunapi ch'uñutaqa papamanta rurana. Chay ch'uñu rurayqa, junio killapi, allin qasay killapim apakun. May pachachus hasp'iyta tukuspa, papa akllayta rurana, chaypitaq ch'uñu ruranapaq riqsisqa papata akllana. Chaytataq ichhuwan qatarquspa huk phinapi waqaychana.

¿Imaynatataq ch'uñutari rurana?

Ch'uñu ruranapaqqa pachanchikta allinta qhawana. Pacha uqimuchkan, para sullamuchkan hinaqa, mana ch'uñu papa mast'ayta atiwaqchu. May pachachus pacha, iskay, kimsa p'unchaw, chalan kamuchkan, qasa wayrapas uraymanta wichayman purichkan hinaqa; ch'isiyayta ch'uñu papata mast'ana. Chaypaq allin qhawarisqa kanan, huk kancha, mana chaytaq suq'a pampa, mana uywaq chayanan. Chaypitaq, ñaphu ichhuta sikñirquspa mast'ana. Chay patamantaq, munayta, mana tawqa tawqata ch'uñu papataqa mast'arquna.

Chay ch'uñu mast'asqaqa unay tutam kkillanpi churarayan. Payllamanta ch'akipun, ichaqa unay p'unchawpi. May maypitaq aswanpas, sarurqapunku usqhay ch'akinanpaq. Hinaqa, pisi unayllapi ch'akirqapun, chaytataq qhaqu, qhaqurispas huk

kustalaman waqaycharqapuna, hinaspataq wasiman
apapuna, chaytataq taqipi waqaychapuna.

¿Imaynataq chay ch'uñu himichiy?

Chuñu himichiyqa, ruk'i papamanta rurakun.
Ruk'i papapiqa imaymana papakuna tarikun.
Chaymanta akllana; ukukuri, tininti, khuchama papata
ch'uñuchanapaq. Chay papataqa kaqllata suq'a
pampapi ch'uñuchana. Hinaspataq pisi unaymanta,
allin inti k'anchay p'unchawpi sarurquna, llust'irquna.
Chaytataq pisi pisillanpi qutucharquspa ichhuwan
qatarquna, hinaspataq rumiwan atirquna. Yaqa chunka
p'unchawmanta qhawaykurina, may pachachus
mullarirquchkan hinaqa, ichhunta qatararquspa
mast'arparina, chaytataq ch'akirquchina. Chaymi
chay himisqa ch'uñu ruray. Chay himisqa ch'uñuqa,
mana sinchi rumitachu ch'akin, aswanpas chulluchisqa
ratulla chullun, Hinaspapas sumaq hak'uniray ch'uñu
mikhunapaq.

Mana riqsisqa rimaykuna

atirquna	Poner sobre algo con piedra.
chalan	Cielo despejado.
chirawa kinray	Época de sequía.
chullun	Remojado.
ch'isiyayta	Atardecer.

ch'uñu papa	Papa para chuño.
ch'uñu himichiy	Procesar chuño.
hak'uniray	Arinoso.
k'uchama	Variedad de papa amarga.
llust'arquna	Pisar chuño, sacar la cáscara.
mast'ana	Tender, extender.
ñapha ichhu	Paja suave.
pacha uqimuchkaqtin	Cuando está nublado.
papata aklana	Escoger papa.
para sullamuchkaqtin	Cuando está lloviznando.
qasa wayra	Viento con helada.
qatarquna	Tapar con paja.
qatararquna	Destapar.
ruk'i papa	Papa amarga.
sikñirquspa	Roseando la paja.
suq'a pampa	Pampa libre.
tawqa tawqa	Uno sobre otro.
tininti	Variedad de papa color amarillo.
ukukuri	Variedad de papa color azul.
waqaychana	Guardar, almacenar.

Guillermo Valeriano Anahui.

Sara tipiy

¿Maypin, hayk'aqmi sara chakrata rurana?

Sara mamataqa rurana yunka ayllup umankunapi, q'uñiniray hallpakunapi. Mana chiri allpapiqa wiñanmanchu. Chayrayku, qulla suyu ayllumanta puriqku, Qusqu hap'iypi Marcapata llaqtata. Chaymanta imaymana rikch'ayniyuq sarata apamuna kaq. Sapa wata julio killapi, chakra mikhuykunata atathapispa saraman puririna, allin llamata qat'ykukuspa, imaymana puna aylluq kawsayninkunata q'ipiykukuspa; hina willma, aycha, wira, wayta, sañu manka; chaykunawan sarata chhalamuna. Chaytaqa, sinsiruyquq llamaq wasanpi apamuna. Chayachimuspataq insinsuwan q'apaykuchina, paraqay mamaq mana kutirikunanpaq.

¿Imaynatataq sara chakratari t'ipana?

May pachachus sara chakra allin puqusqa kaptin, huk riqsisqa p'uenhaw llapa ayllu rimanakuspa, sara tipiyman yaykuna. Kaqllatapuni, Pachamamaman ch'allarikuspa, Apukunaman phukurikuspa, hanaq pacha taytamanta mañarikuspa. Sapanka chakrayuq, iñachataqa wahakun imaynas chakra rurasqanmanhina. Sapanka runa q'ipiñawan watarqukuspa, sara tipiyta qallarín, sara chuqlluta wirunmanta t'ipiqan. Chay wiñasqa wirutataq kunpachina, chakiwan sarupuna, mana pantachikunanpaq. Chuqllutataq q'ipiñaman huñuspa huk chhikaman apapun. Wakin runataq,

mamakuna ima, chay chuqllu huñusqata, wayunkhanta
t'iqparan, q'ala chuqllullataña ch'akichinapaq.

Chay sara chuqllutataq wasiman, sinsiruyuq llamap
wasanpi apapuna. Wasipitaq, chay sarataqa wakinta
muchharana, t'iyuman tukuchina, hinaspataq allinta
chusi patapi ch'akirachina, punta puntata: iqi sara,
yuraq sara, puka sara, q'illu sara. Kaqllataq muchhasqa
t'iyupas, sapanka chusipi punta punta ch'akiran.

May pacha chaki kaqtintaq, k'aspi rurasqa takiman
waqaychana. Mana kuru yaykunanpaq, muñawan
mast'arquna, qatarquna. Wakin chuqllutaqa,
wayunkhantinta wataspa ch'akichina, chaytaqa wasipi
k'aspita chakaspas warkuna. Chay sara wayunkhaqa,
waqaychana, may pachachus chuqllu sara tukukun
hinaraq chaytaqa mikhuna. Kaqllataq t'iyu saratapas,
hatun p'uñukunapi, hatun mankakunapi waqaychana,
watantin pisimanta pisi mikhunapaq.

Sara tipiypiq, q'usmaylluta allinta mikhuna,
ch'akiypaqtaq wiruta ch'umuna, llakhunta mikhuna.
Huch'uy samaypi sara hank'ata k'utuna, hatun
samaypitaq, kisuyuq chuqllu mut'ita mikhuna. Pikunachus
yanapakuqmanta, unkhuy sarata payllaripuna. Mana
kanchu qullqi haywanakuyqa.

Mana riqsisqa rimaykuna

chuqllu	Choclo.
ch'umuy	Chupar.
k'usmayllu	Ahuaymanto.
llakhun	Llacón.
sara muchhay	Desgranar maíz.
paraqay mama	Variedad de maíz blanco.
paylla	Dádiva del trabajo.
sara p'anqa	Tapas del choclo.
punta punta	Clasificado, porción.
sara tipiy/ t'ipiy	Cosecha de maíz.
taqi	Contenedor para guardar maíz.
t'iqpana	Sacar las hojas.
t'iyu sara	Maíz desgranada.
unkhuy sara	Porción de maíz.
wayunkha	Dos choclos amarrados.
wiru	Tallo del maíz.

Guillermo Valeriano Anahui.

Ch'usllu taripay-siñalakuy

Kay Qulla suyu ayllukunapiqa, imaymana uywakunata michispan runakunaqa kawsanku. Aswan puna ayllu chhikanpitaq, paquchata, llamata michina. Kay paqucha, llama michiyqa, may tutayaq timpukanamantapas kallaqpuni kasqa. Paykunaqa uywankuwan kuska, rit'ipi, parapi muchuspa kawsarqanku. Ichaqa, watapi huk kuti, kusirikuyninku, q'uchurikuyninku kallaqpuni kasqa. Chay q'uchurikuytaqa sapanka ayllupi, sapanka phamilla rurallaqpuni kasqaku, uywanku aswan mirananpaq, allin kawsananpaq; chay ruraykunaqa karqan sapa wata agosto killapi. Imaraykuchus chay killapiyá! Pachamamanchikqa allin kawsarin, ima haywarinatapas munan.

¿Imakunataraq ñawpaqta rurana, ch'usllu taripanapaq?

Kay siñalakuyta sutinmi, “Ch'usllu taripay” chaytaqa qallaykuna; aqha puquchiywan, markaychu hap'ichiywan, misa rantimuywan, siñalana kancha hallch'aywan. Aqhataqa rurana, Markapatamanta tayta chayamun, “machu” (llama) qatiykusqa, chay machutaq sinsiruyuy, paraqay sara mama q'ipiykusqa, kimsa p'unchaw, tawa p'unchaw purisqanmanta, sinchi sayk'usqa chayaykamun. Chay qhipaman, musuq saramanta wiñapuqa rurakun. Chay wiñapuwantaq, hatun aqha p'uñukunapi aqhata puquchina, chay aqhawantaq, ch'usllu mamata, machu taytata ch'uyana, hatun kusirikuywan. Markaychutataq hap'ichina, riqsisqa markaychu sapa wata hap'ichinapi, paqucha uch'ata muntuykuna, hinaspataq sansawan hap'iykuchina, chayqa payllamanta wayrawan kуска hap'irin. Chayqa runamasikunaman, wasimasikunaman willanapaq; hinaspataq paykunallamanta watukuq chayamunankupaq. Kaqllataq, misatapaspas ñawpaq p'unchawkunamantaña llaqtamanta rantimuna, chay misaqa munasqaykimanhina rantinapaq, kanmi intirun misa, kuskan misallapas kallantaqmi. Chaymantapas, siñalana kanchaqa riqsisqa, chaykunaga allin rawkharana, misa rumi, tiyana rumikuna hallch'arana, inqaychukuna allin churarana, may maypiqa yapaykuna ima.

May pachachus, aqha puqusqaña, markaychupas hap'ichisqaña, misapas rantimusqaña, siñalana kanchakunapas allin rawkharasqaña hinaqa; Pachamamaman huk tutaq sunqunpi haywarikuna, mañarikuna tukuy sunquwan; allin kawsaypaq, uywapas allin mirananpaq, ama ima llakikuypas qatinawanchikpaq.

¿Imaynata ch'usllu taripayta qallaykuna?

Misa haywakuy pasaymanta kutihamuspa, tiyarina wankarpataq tukayninwan. Iskay phukuta tukaspa, huk kahata waqtaspa, kusikuy qallarín. Pacha q'aq niytataq, Katari, wankarpata tukaqkunantin, uywa hipiñata muyurqamunku, kutiykamuspataq, llapa wasipi runakunata, katari arqhaspa purirachin. Chayqa uywa achkha mirananpaq. Chay pasaymantataq, aqha t'imputa upyana, uywa mamaq kallpachaykukunanpaq. Aswan p'unchawtataq paqucha pichun kaltuta mikhuna. Hinaspataq, ch'usllu mamata, machu taytata, siñalana kanchaman qatina, tukakuspa, takikuspa. Chaypitaq qallaykuna, Pachamamaman churaykukuspa, misaman mast'arparina misa kustalta, chaypiqa munay inqaychukuna sapanka uywamanta; machu tayta, chullumpi maman ch'usllu mama, tantallikuna, chayqa munay waylla ichhuwan t'ikachasqa. Hinallataq, istaq'ipitataq apan sitimira mama, chay istaq'ipipiq, imaymana kawsaykuna tarikun. Chayta mast'aykuspa, ch'uslluman taripayta qallaykuna.

¿Imaynatataq ch'usllu mamata taripana?

Ñawpaqta qallaykuna ch'usllu mama taripaywan. Chaypaqqa, huk urqu tuwita, china tuwitawan hap'ispa, munayta uqllanaykuchina, hinaspataq irparquna, puka takuwan, urqu tuwita, ñapas punchuyuqta takuna, china tuwitataq, ñapas phulluyuqta takuna. Hinaspataq, sapankaman suqta kuka k'intuta akulliykuchina, chaypa sutin, "allpaykuchiy". Hinaspataq, uywaq rinrinta hurquna, siñal ch'ikuta rurana, chayqa kanman; sapanka

runaqta; taytamamaqta, wak, wawakunaqta wak.
Chay ch'ikukunaq sutin: t'uqu, p'illki, k'upi, machiti,
llawi. Paña rinripiaq, riqsisqa phamillaq ch'ikun, lluaq
rinripitaq aswanpas sapanka wawaq ch'ikuynin.
Chaytaqa hurquna munay kuchilluwan, yawarnintataq
hap'ina huk ch'uru q'iruchapi, hinaspataq winuchawan
yapaykuspa, sapanka runaman upyachina, kayqa uywa
q'aspa nispá. Hinaspataq, irpasqa tuwita huñullata
kacharipuna; chaypa sutin "irpay". Chaypi huch'uyta
samarina, hinaspataq, wankarpataq tukayninpi, takikuspa
tusurina. Hinaspataq, wakin tuwikunata, señal hurquyta
tukupana, chaypiqa sapanka wawaman uywanta
rakipuna mirachikunanpaq. Hinaspataq, ch'usllu
taripayta, ch'uyaywan tukuykuna. Chaytaqa ch'uwa
tupachisqawan qhari warmi, iskaymanta, Tayta Intimanta,
Apukunamanta mañarikuspa, ch'uwa tupachisqawan
ch'uwana. Chay ch'uwaqa, sara kuta, aqhawan
tupachisqa, huch'uy harakunapi, p'uñukunapi. May
pacha tukuspaq; llapamanta tusuyta qallarina; kay
hinata takikuspa:

Tayta wakarpara awiyaykapuway, (kuti)
Ch'usllulla mamayta, ch'usllulla taytayta. (kuti)
Quri mullu kanchampi, qullqi mullu kanchampi
Kunan p'unchaw sapan,
kunan p'unchaw ch'ulla.

Mama sitimira rimarikuy ari,
Tayta sitimiru ch'aqwarikuy ari
Ch'usllu mamanchispap hatun p'unchawninpi,
Chullumpilla mamaq hatun p'unchawnimpi.

Hatun likinanman ripuntaykapuway,
huch'uy likinanman ripuntaykapuway,
paykunallamantas kutirimunqaña
paykunallamantas p'akchirimunqaña.
Chullumpilla mamayqa, ch'usllula taytayqa.

¿Imay urastaq machutari t'ikachana?

May pacha sayk'uyniyuq tukuspataq, qallaykuna;
machu t'ikachayta. Chaypaqqa, ñawpaqmanta
t'ikachakuna rurana, imaymana rikch'ayniyuq
willmamanta. Sapanka urqu llamata, iskaynin rinrinman
t'ikachana; puka takuwantaq, munayta takukiparquna.
Chaypa sutinmi "Machu t'ikachay" chay machu
t'ikachaypiqa, upyana alkulniyuq aqhata, chaywanqa
uhapiparqusqa takikuspa tusuna, chay takiytaqmi nin
kayhinata:

"Pasa, pasa machu, tilantiru machu,
maytañam, purichkan tilantiru machuy.
Ñam pata ch'illka tapurikusqayki,
kaytachu pasarqan tilantiru machuy.
Alkilachanqa maypiraqchari,
chichiriya quyawan t'aqllinakamuchkan,
Ch'ulla chaki usuta aysaykusqa".

Chayta takikuspa, tusukuspa, llapan uywata
kacharparipuna, hatun llipinanman. Llapa runataq,
tusukuspa ripuna wasita. Ñawpaqtaqa purín, sitimira
istaq'ipi q'ipiykusqa, sitimiru taytataq misakustal
marq'aykusqa. Patiyupitaq qhipu runa, purwa
wachkhawan purwaspa, llapaq q'ipinta, q'ipirachin.
Chaytaqa yanakuna, imaynatas machu tayta, mikhuy
q'ipiykusqa chayamun wasiman, hinaspataq purwaspa,
machuq q'ipinta q'ipirachina chayta.

¿Imaynatataq uchuta mikhuna?

May pacha wasiman chayaspa, samarana, kuka akullisqata chanqana, hinaspataq, llapamanta uchu mikhuna wayk'usqata mikhuna. Chay uchuqa, sapanka uywaq sutinpi wayk'usqa. Machupaq, hullq'i, hinaspapas trigo uchu, ch'usllupaq sunqun uchú, chitapaqtaq, arroz uchu. Chay uchutaqa, llapamanta huñuykukuspa, hatun miyanumanta wisllawan mikhuna, mast'ayninpitaq, sara mut'i, ch'uñu phasi, papa wayk'u, aycha q'aspa. Chaytaqa mana t'akaspa mikhuna. Chay khipu runaqa maki qhawapayachkan, pichus t'akachkan hinaqa, multata lluch'un, p'achanta qichun, chaytaqa q'ipipi waqaychan, hinaspataq, tususpa pisimanta pisi hurqukapunku.

¿Imaynatataq t'inkatari rurana?

Aswan tutaniqmantaq, t'inka ruray, saminchay aparikun. Chay samiytaqa tuta paqariqta rurana. Chaypiqa, tayta sitimiru misantin, mama sitimirataq ista q'ipintin tiyaykunku, hinaspataq, sapanka runa chimpamun, uywa samiaq, chaytaqa khipu runa qatimun, hinaspataq, mama sitimira haywarin ch'uspachapi mullukunata; chaywantaq tayta sitimiruman chimpaykun, kay hinata nispa: "Kay ch'uslluta qatimuchkani, Allin qhapaq chakinmanta, waranqa waranqanpi miraqa, kintal willmayuqta, tullumpas hirimanta, ..." chay rimaykunawan samiykun, paraqay sarawan, mana chaytaq, qullqiwan ima. Sapanka runa, sapanka uywapaq samin; ch'usllupaq, chullumpipaq, machupaq, chitapaq ima.

¿Imaynataq chay markaychuman taripay?

Qhipantin p'unchaw markaychu taripayqa. Chaypiqa, kikin markaychu sansapi intirun paqucha aychata q'aspana. Hinaspapas, kikin sansapi munay uywaman rikch'ayniyuq rumita pharichina, chay phari rumiwantaq; qalapari mikhunata rurana. Chay qalapari mikhunaqa rurakun, hatun sañu miyanupi, limphu unuta churaykuna, chaymantaq, p'alta wasan aycha kuchusqata churaykuna, hinaspataq, sansamanta phari rumikunata hurquspa, chay miyanuman kachaykuna, payllamanta aycha kuchusqaga t'impurimun, chaymi chay qalapari, sapa siñalaypi mikhuna. Ichaga, wankarpata tukaq taytakunaqa, kaqllatapuni tukachkankuman, sitimira taytamamakunapas takikuspa wasiman apapunku, qalapari mikhunata. Hinaspataq, llapamanta mikhuna, sara hank'ayyuqta, qhiñi papa wayk'uyuqta. Chay pasaymantataq, llapa mikhusqa tullukunata pampaman p'ampapuna. Chaypa sutinmi "alqamariy" Chaypi tukukapun siñalakuy.

Mana riqsisqa rimaykuna

allpaykuchiy	Hacer picchar.
arqhaspa purirachin	Simulación de empadre.
awiyaykapuway	Aliméntemelo.
chullumpi mama	Llama hembra.
ch'usllu mama	Alpaca madre.

ch'usllu taripay
ch'usllu ch'uway
ch'uwa tupachisqa

hallch'arana
hullq'i mikhuna
inqaychukuna

intirun misa
irparquna

ista q'ipi

katari
kuskan misa
kipu runa
likinanman
mama sitimira
marcapata
mirananpaq
misa haywakuy
misa kustala

Festejo de alpaca.
Ceremonia de la alpaca.
Chicha preparado para
ch'alla.
Arreglar.
Cebiche de hígado.
Figuras de ganado de
piedra.
Ofrenda completa.
Hacer el matrimonio de
alpaca.
Atado de objetos para
la ceremonia
Alpaca reproductos macho.
Media ofrenda.
Vigilante de ganado.
A su lugar de pastaje.
Señora pastora.
Distrito de Canchis Cusco.
Para que reproduzca más.
Ofrecer una ofrenda.
Saco de pita de mesa
sacramental.

miyanumanta

muchuspa

pacha q'aq niyta

paqucha uchha

p'akchirimunqa

qalapari

qullqi mullu kancha

quri mullu kancha

q'uchurikuy

rawkharana

samarana

sinsiruyuq machu

siñalakuy

sitimira

takuwan

tantalli

tilantiru tayta

De lavador cerámico.

Sufriendo.

En la madrugada.

Excremento de ganado.

Va retornar.

Plato típico a base de
piedra

caliente.

Canchón de plata de
ceremonia.

Canchón de oro de
ceremonia.

Festejar.

Pircar el canchón.

Descansar.

Llama macho con collar.

Festejar ganado.

Pastora.

Con pintura de barro.

Reproductor macho de
alpaca.

Llama de carga.

t'inka ruray

Hacer ceremonia de noche
fiesta de ganado.

uqllanaykuchina

Hacer abrazar.

urqu tuwi

Alpaca de dos años.

uywa hipiña

Lugar donde duerme
ganado.

wankarkuna

Músicos.

waylla ichhu

Paja grande que crece en
manantiales.

Guillermo Valeriano Anahui.

Uywa t'inkay

Uywa t'inkaytaqa, *Santa Barbara* ayllupiq, *febrero*, *marzo* chay killakunapim sapa wata ruranku. Chay ruranapaqqa uywayuqkunaqa kukata, despachukunata (Pacha Mamapaq, Q'aqraqipaq, Awkikunapaq ima) vino nisqata, sarata, trigota, wiñaputa, serpentinata, tragota, manzanata ima ñawpaqtaraq rantikamunku.

Carnaval domingo tutan uywa t'inkayqa qallarin. Chaypiqa wasi aylluqa Pacha Mamaman haywakun. Haywakuypiqqa allin waatatapas, uywa mirarinantapas, sumaq chakra mikhuytapas tutkuy sunqunwan mañakunku.

Lunes paraqariyninpiqa uywatan raymichanku. Chaypaqqa vinuta, serpentinata, puka takuta, kukata, t'ikakunata, aqhata, tragota, mana hank'ata, manzanata ima apanku. Hinaqa uña yuwapa rinrinkunatan khuchurinku. Achkha yawar llusqsimuptinqa – Sumaq watan kanqa- ninku. Chay hinamanqa uywayuqqa huk uña uywatan watakuqninkunaman munakusqanmanta qupun.

Chay p'unchaw mikhunapaqqa huk paquchatan ñak'anku. Chaytaqa wayk'uspa llapallantapunin chay p'unchawqamikhupunku. Hinallataqmi sara, rihu hak'ukunamanta lawata ruranku. Chaytaqa tukuymammi qaramunku. Kuskan p'unchawtañaqa antarawan, tinyawan, pinkuylluwan ima tusuyta.

Pachamamaman haywakuy

Kawsayninchik ukhupiqa tiyanchik hanaq pacha kamaqninchikpa munayninmanta, Pachamamanchikpa uywasqan, Apukunaq kallpanchasqan. Paykunamanta imaña kaqtinpas, ima ruray qallarinapaqpas mañarikunchik, haywarikunchik. Manam pachanpampaqa imatapas rurayta atisunmanchu, ni kawsayta atisunmanchu. May suyupipas, llaqtapipas, ayllupipas; hanaq pacha taytamanta mañarikuna, Pachamamaman haywarikuna, Apukunaman phukurikuna. Chaytaqa llapa runa ruran, llaqtanpa usunmanhina, yachayninmanhina.

¿Hayk'aqtaq Pachamamamanri haywarikuna?

Atiytaqa atillasunmansi mayqin killapipas, imay uras haywakuytapas. Ichaqa, agosto killatas tukuy sunquwan chakiwanchik. Imaraykuchus, chay killapis Pachamama kawsarin, Apukuna tiyarín; yaraqaymanta, unu ch'akiymanta imatapas mañarikunku. Chayrayku, chay killata haywarina, tukuy sunqunchikwan. Hinapapas, chaytaqa haywakuna miércoles tuta, jueves p'unchawman paqariqta, mana chaytaq domingo tuta lunes p'unchawman paqariqta. Mana chaninllapaq ruranaqa martes, viernes p'unchawkunapiqa. Chaytaqa haywakuna karu urqukunapi, kuskan tuta urasta, mana piq rikusqan, mana piq uyarisqan. Imaraykuchus paykunaqa kanku sallqa, mana runamasinchikwanhinaqa rimarasunmanchu, mikhurasunmanchu imay urastapas, maychus atisqanchikpipas. Wakin runamasikuna, haywakullankutaq enero wata qallariy killata, *abril, mayo, junio* killakunata. Hinaspapas, ch'isinnira, pacha paqariypi,

mana chaytaq, kuskan p'unchaw urasta. Kuntalki kachun
mana runa ch'aqwaypi, ni allqukunaq kanikuyninpi.
Chaykuna kaqtinga, manan allin chu kanman, astawanmi
ima llakitapas, mana allin kawsaykunata mink'amunman.

¿Imapaqtaq Pachamamamanri haywakuna?

Sapanka runa yachan imapaq haywakuyta. Uywa
michiq, allin uywan mirananpaq, mana pisiyananpaq;
paykunaga agosto killallatapuni ruranku, uywanku
taripanankupaq, ch'uyanankupaq, hurqunankupaq ima.
Chakra ruraq runataq haywakun, chakran allin urinanpaq,
mana qasa hap'inanpaq. Qhatuq runakunataq, allin
qhatunankupaq, achkha qullqi chaskinankupaq.
Llaqta runataq, mana ima ch'iqmipi kawsanankupaq,
mana ima llakikuypi tiyanankupaq. Tukuy runapas, ima
hatun ruray qallaykunananpaq, Pachamamamanqa
haywakullanpuni; mana ima ruraytapas qallaykuwaqchu
pachanpampaqa. Aswanpas, wakin mana chanin
runakuna, millay sunquyuq runakuna, rurallankutaq
wawamasinku mana allin kawsananpaq, unqunanpaq,
wañunanpaq ima. Chaytaqa ruranku, tikranpanmanta,
martes, viernes p'unchawkuna.

¿Pikunataq atinman Pachamamaman haywaytari?

Pachamamaman haywayqa mana ch'ullallachu.
Chaymanhina kallantaq yachayniyuq runakuna.
Huk p'unchaw ima ruranaq, may purinapaq,
ñuqallanchik kuka k'intuwan phukurikuyta,
winuchawan wikch'urparikuyta, atillasunmanmi. Mikhuy
qallaykunapaqpas kikin mikhunawan Apukunaman,

wañuq runakunaman, karupi tiyaq wawama simanpas phukurina. Ichaa tukuy sunquwan, mana chansakuspaa chaykunata ruranachu. Chaymanta kallantaq, allinpacha churaykukuy; chaytaqa ruranku llapa phamilla, mana chaytaq llapan llamk'aqkuna, tusuqkuna; chay ruraytaqa atinman yachayniyuq pacha kuraq tayta. Ichaa, llapa runa Pachamamaman haywakuyta yachan, imaraykuchus, wawankumantapacha ñawinkuta kichariqku chay rurayman, chayrayku llapa uywa michiq runa, chakra ruraq runa yachanku imaynas Pachamamaman haywakuyta. Chaymanta kallantaq misa haywakuy; chaytaqa ruran allin yachayniyuq tayta. Chikchiq hap'isqan runa, mana chaytaq, kay pachaman chakinpanmanta paqarimuq runa, chaytaqa taytallanchik yachan, mana kikin runapas yachakunchu imayna yachayniyuq kasqanta. Chay taytakunallam misa haywaytaqa atinman, manan ruranmanchu yangha runaqa. Chaymanta kallantaq, altu misayuq tayta, wakin sutichanku paqu nispa. Chay runakunaqa, sinchi allin yachayniyuq kanku. Paykunaqa, Apukunatapas, kikin Pachamamatapas, mayqin runaq ahayuntapas, waharipa rimachiyta atinmansi. Chay hina yachayniyuq runaqa, manan tukuy runachu, paykunaqa riqsisqallam kanku, taytanchikpa munayninmanta, Apukunap kallpanchasqan, Pachamamamap wawan. Paykunaqa ñawpaqta Pachamamamanraq allin hunt'asqa misata hawarinku, Apukunamanta mañarikunku allin kallpata, kamaqninchikmantataq allin yuyayta, allin yachayta mañarikunku; chaykunawan paykunaqa allinta llamk'arinku.

¿Imaynatataq Pachamamamanri haywakuna?

Chaytaqa huk tutaq sunqunpi, allin yuyayninchikwan, tukuy sunqumanta haywakuna. Qallaykuna *miércoles* p'unchaw ch'isimanta. Yachaq *misa* akllayta qallaykun, makinta alkulwan maqllirqukuspa, Taytachamanta mañarikuspa, haywachikuq taytamamaq rikusqan. Chay misaqa iskay punta; huk hanku mikhunamantakama wakichisqa, huktaq chayasqa mikhunamantakama tupachisqa. Ñawpaqta qallaykuna chayasqa mikhunakuna tupachiy, chaypiqa tarikun, imaymana misk'ikuna, llallitaskuna, titimanta imaymana kawsaychakuna, chaytaqa allinta akllana, mana chanin kawsaykunataqa hurqupuna, mana chayqa ima llakitapas mink'amunman. Chay ukhupi tarikullantaq quri liwru, qullqi liwru, hinallataq yuraq clavel t'ika. Chaytaqa munay yuraq sira hatun raphipi wakichina, ch'uwina, yuraq unkhuñapitaq khipurquna. Chay wakichiyta tukuspa samaykuna. Kukata akulliykuna, hinaspataq hanku mikhunamanta misata wakichina. Chaytaqa qallaykuna, kuka k'intu churakuywan. Sapa suqta, mana chaytaq tawa kuka k'intuta churana, sapanka Apup sutinpi, hinantin tiyanakunata yuyarispa, may ñam purisqankunap sutinta aysarispa. Chay kuka k'intuqa untu wirawan huñusqa purín. Chawpipitaq paqucha sullu. Kantunkunapitaq, imaymana hanku mikhuna. Chaytapas kaqllatataq yuraq sira raphipi wakichina, hinaspataq munayta watarquna huk yuyaq unkhuñapi. Chaytaqa, sapanka chaypi tarikuq runakuna anyanaykukunku, imas munasqankuta mañarikunku, hinaspa aparipunku karu urquman, chaypitaq pasachimuna, kuskan tuta urasta, mana piq rikusqan, mana k'ati chaqwaypi. Allin yachaqaqa, allqutapas ch'inrarquchinmi.

Chaypaqqa, ch'aki q'awawan, mana chaytaq
ch'aki k'aspi k'ulluwan yawrachina, allin rawray
kachkaqtin, misata churaykuna, allinta anyanakuspa,
ima munasqaykitapas mañarikuspa. May pacha allin
rawrayman churaykuspaqa; ayqiripuna, manam pipas
qhawanmanchu; mana chayqa qhayqarqusunkimanmi,
hinaspapas mana ima chaskisunkimanchu. Qhipantin
tutamantaraq chaytaqa qhawana, imaynas
Pachamama chaskisqanta, ima llakipas kananpaqqa,
sut'ita hankuyarqun, yanayarqun, mana chaytaq millayta
t'uqwan. May pachachus munay yuraq usphaman
tukuspataq, allinta chaskiykun, ima yuyasqapas
hunt'akunqa; hinaqa kusiqa haywachikuq runa tarikun.

Guillermo Valeriano Anahui.

Papa tarpuy

Llaqtakunapi chakrapaq chakmaspa ch'ampakunata
k'upana hinaspataq pararimuqtin papa muhuta tarpuna.
Qhipaman chakra llamk'aq runa, papa yura llusqsimuqtin
rawk'anawan quran hinaspaqa chakrata hallmana.
Wiñaq papataqa allinta qhawana, hina papaqa
allinta urin. Qhipaman papata hasp'ispa, muhuchana,
hinaspataq akllasqa papata waqaychana, qatuman
apana ima chalanapaq, khullu papataq ch'uñuchana.
Papa allinta puriqtin, chakra ruraq runaqa anchata
kusikun.

Ñawpaqmantaraq kuyayllawan tarpukusqa
Papamamanchikqa, wakcha runakuna runayachiq
mikuyllam. Kay juch'uy ayllukunapiqa ayllu runakuna
achkha yachaykunawan papata, saratawan ima
uywaq kasqanku. Runaka ñinku papatawan saratawan
yachanamín uywaywaytaqa qhawachkanalla,
larq'akunatapis para killakunataqa pichachkanalla
mana parayaku yaykuykuspa aparqunanpaq nitaq
ismuchinanpaq.

Mana killa wañuypiqa chakrataqa t'uqpinachu,
killataqa allintapuni qhawarikuna ima chakra
ruwaykunata ruwanapaqqa. Yachanallataq muhuta
akllaytapis saq'u saq'ullata akllaykunchik chayqa
manallataq sumaqta puqunchu, papata saq'u
muhuan tarpuykunchik chayqa chhuchurallan sararín,
ch'usullata puqun, hinapi ni muhutapas hurqunchikchu,
chayllamanta wakin puquykunaqa chinkapun, mana
muhu kaptinqa ima puquychá muhuchan chayllawan
tarpuykunchik.

Papata tarpuchkaspa yachana hallmayta,
imayna watachá kanqa chayman hina, para
watapaqqa sayasqaman suk'ana, paray watapaqtaq
winkhusqanman suk'ana. Paray watapi winkhusqanman
suk'aykuspa tarpuykunchik chayqa papaqa
ismuykapullan, winkhusqapiqa yaku quchaykakapullan
mana chiqanmanchu llusqirqun, ahina winkhusqaman
surk'ana.

Imaynata papa tarpunchik

Ñawpaqtaqa allinta allpata wakichinaman rinku.
Chaymantataq papa muhuta chakra tarpuna pataman
astaspa, uwiha wanutapas astallankutaq.

Tarpuyta qallarinapaqqa sumaqtaraq
kamachinakunku: wakin yuntata apaykachaqa, wakin
muhuta churaq, wakinkuna wanu hich'aq. Chaypiqa
wawakuna kuraq mamakuna imapas kamachiqla kanku.

Tukuyninkutaq Pachamamamanta qispichikuspa
machana yakuta upyarispa ch'allarinku, hinallatataq
kukata sumaqta akullirispas wakap siminmanpis
churaykurinku. Chaymantataq yuntata wataspataq
llamk'ayta qallarinku.

Q'arpa tiyachiy - Coaza

Unu qarpaman puriy kimsa p'unchaw diciembre killapi. Chay p'unchawpi watayuq mayurtumu, musuq wawa, huk yachaq, mana hinataq misa sirwiq kallantaq, kachan q'arpaman, misata tupachin, rikaruta hunt'asqata tupachin. Hinapa purín kimsa runa purín, chay q'arpaman. Hinaspataq q'arpaman purín chay kinsantin runa huk misawan, huktaq pahin, huktaq sirvicio. Hinaspataq chayan ninru quchaman. Chay ninru quchamantataq kutimun ahinata takispa:

Tanitaniwan waylla ichhuwan
wikwaschay Q'arpachayta apashanqa
wikwaschay Tanitaniwan waylla ichhuwan
wikwaschay Q'arpallata aparimunqa
wikwaschay Mana samaykuspa puririmunqa
wikwaschay Inlishallapi samaykunqa
wikwaschay *Altar* mayurman q'arpata tiyachin
wikwaschay *Altar* mayurman puririspataq
wikwaschay Musuq wawak misanman chayan
wikwaschay Chaypitaqsi kustunwita rurankun
wikwaschay Kinsallatan k'intukushan
wikwaschay Q'arpaman puriq tiyaykuchin
wikwaschay Chaymantataq purillantaq
wikwaschay Mayurdumuq misanman chayakullantaq
wikwaschay Chaymantaqsi q'arpata saqiykun
wikwaschay Chaymanta puririspataqsi.

¿Imatataq rurana mana para chayaqtin?

Mana paranchu, ch'akiripun hina, ch'uwawan ch'allanayki Musuq wawaq misanpi. Musuq wawaqa misanpi tiyakuchkan paqariqtin, mana puñuspa. Patiyu panpapitaq pantalumninta q'inpirikuspa q'ala qunquri qunquriyuspa tatitumanta qhari warmi mañakunku para chayanapaq. Mayurtumukunapas kaqlatataq misankupi, kikin wasinkupi, mañakullankutaq.

Kunan p'unchawtaq *Santa Barbara* raymipi, watayuq mañakullantaq, q'arpata tiyaykuchillantaq patiyunpi, q'arpata sapa ch'akiriqtin hina, watayuqqa patiyu pampaman hurqunqa, hinaspataq ch'uwawan chayta chuwaspa, chaypitaq q'arpa qhiparin. Phuyuykamuqtin, chay hurqumusqanku q'arpata wasiman apaykapunku. Hinaspataq chay q'arpamanqa kachanchis mana yanqa kumun mayukunamanchu, quchakunamanchu. Mana chayqa imapaqpas walinchu chayqa. Wak riqsisqa kan ch'akipi huk phuhu. Ch'akipi mayninpi lumakunapi kan. Chay puk yup kantunpi muyuriq waylla ichu wiñan. Mana chay pukyu ch'akinmanchu hayq'akpas. Anchaymanta unuta apachimunku hinan paraqa chayamun. Chay unuqa "q'arpa" nisqapuni.

Kaqtay chaytapis apan Musuq Wawaqa, chaymantaqa kamachin runataqa quqawiyuqta, alkulniyuqta, surtita kukapi qhawachin, q'ipichay qhawan surtita, mana kantu runachu chaymanqa purinman, riqsisqallan, surti mayqinpaqchus kan; chaylla purinmanqa, chaychu purinman. Ninku hinataq mana

anchaypi surti kanchu hinaqa manan chaychu purín.
Chay kaqman taripanku mayqintapas walikuspa
chaytaqa pagaspa kachanku.

¿Chay q'arpa pukyu achkhachu icha ch'ullallachu?

Mana achkhachu, riqsisqa pukyullan kan riqsisqa
suyullapin tarikun. Kallantaqmi qucha ninru qucha
nisqa, Anana lumapi.

¿Chay q'arpata apamuqtiykichispas mana
paraqtinri, imatataq rurana?

TQ Aswan karuta ari kachakunayki. Chay qaylla
qayllapi nishaykichis hina mana kasukapunchu,
hina karuta purina, Musuq wawa q'alata gastutaqa
churanan chay q'arpaman puriqpaq. Arí hina
karumanta apachimuna. Chayraqmi paraqa parayta
qallaripun, q'alan papa wiñayta tawa p'unchaw
diciembre killamanta, *enero*, *febrero*, *marzo*, *abril*,
pascua pasayta q'arpataqa kacharparipunku,
sumaqa ch'allaspa.

Profesor Tomás de Villanueva, QUISPE CHUA.

Lliklla ruray

Kay llikllataqa rurankun hinantin llaqtakunapi, hinantin ayllukunapi; chay llikllatataq apanaqana wawa q'ipinapaq, kawsaykunakuna q'ipinapaq, mikhuykuna q'ipinapaq. Ichacha sapanka llaqtaq awayninga huk hina imaynas kawsayninman hina.

Patambuco llaqtapi lliklla away

Kay llaqtapiqa munayta awaytaqa atinku, llapan sipaskunaqa atinku awayta. Lliklla awanankupaq, allpa pampapi tawa takarpukunata tawa k'uchupi sayarquchina, chaymantaq awana k'aspikunata watarquna, apaqaña sutiyuq watanawan. Chaymantaq allin watasqaña kaptin allwiyta qallarina, chaypiqa munayta tupachina k'aytukunata chaytaq k'uychi

hinaraq munayta rikhurin. Asuwampas kay allwitaqa kimsata pacha rurana, iskay allwita rurana khallumpaq, huktaq tirampaq.

Away qallarinapaq “Qapachiqqa Aputa mañarikuna, kuka k'intuta churaykuspa tawa raphita, sapanka awana watasqaman chaytaqa churaykukuna, munayta, allinta awanankupaq, ratu awayta tukunankupaq.

Llikllaq pallayninpiqa awaykunku wasi uywakunata, sallqa uywakunata, t'ikakunata, kurukunata, llipin kawsayninkunata. Llikllakunaqa huk p'anka hinaraq sapanka pallayninkuna riman sapaka llaqtaq kawsayninkunata.

Lliklla awanankunaq sutin

Awanakunaqa yaqa llapan k'aspikunamanata rurasqa kasqa chay k'aspikunaqa yunka uraymanta apamusqa, chay awana k'aspikunaqa riqsisqalla kan, manan llapan k'aspikunachu allin awana k'aspi ruranapaq.

- Awa
 - Luk'a
 - Suqhus
 - Qhiswina
- k'aspimanta rurasqa
- Wich'uña _____ wikuña qipa chaki tullumanta rurasqa.
 - P'itana _____ hatun yawrihina brunsimanta rurasqa.

Qapach' iqa mama

Ñawpa watakunapis huk wayna chayarachimusqa huk munay sipastas wasinman, hinaspas chay waynaq mamanqa sipaschata, mayñachá tiyaqtinga nisqa; chay awa hinalla churarayakuchkan, ima rump'u makitaq, ima qhutu makitaq kanki, kunanqa tukusqata munani chay lliklla awata chaqramanta chayamunaypaq, tukusqata rikuyta munani, nispa chinkaripun. Hinas sipasqa sinchi waqasqa tarikun; hinas payqa purisqa awaq walirikuq, hukta purín walirikuq man uyakunchu, waq wasita purín walirikuq mana uyakunchu, hinaspas sipaschaqa awana patapi mana awayta atispa waqakuchkaqtin huk munay warmi chayarimusqa wasiman, chay warmiqa tapurinsi sipastaqa imamantan waqachkanki. Sipasqa nisqa chaytukuyta suyray k'amiwan mana away atisqaymanta kunantaq awaqtapas tarinichu, chay sumaq warmiqa nisqa ama ama waqaychu ñuqa yachachisqayki, kukallata churaykuway, ichaqa achqhachata aypuykuwanki nisqas; chay warmiqa kanman, kikin Qapach' iqa mama.

Hinataq chay sipaschaqa achqa kukata aypurisqa, chaypis sumaq warmiqa nin, kunantaqmari churaykamuy awa p'itanata, awa wañuchinata; awananpaq iskay allwinsis kakuchkasqa. Sumaq

warmiqa ninsis chay iskay khallu allwitaqa awanapaq
churaykamuy, sipaschaqa kuisqa qawachkan, hinas
chay warmiqa awa latupi, hinallas usarakuchkan,
hinallas kukallatas akulliykuchkan, chaymansis
sipaschaqa llakisqa nikun paylla, ikiraqmi kay mana
ruraq, mana imaynallatapas awataqa purichinqachu
nipas, hina, qilla warmipaqpis mikhunata wayk'ullasaq
nispas wayk'uykukuchkan, chaymantas mikhuna
wayk'usqaña kaqtin chay warmimanqa samaykuchik
purisqa, hinataqsis mana kapusqachu warmiqa
ni pimanpas ima qukuyta atisqachu, awantaqsis
p'itarkusqa, tukusqaña churarayapuchkan iskaynin
khallunkuna, hinaspas sipaschaqa kusirikun, tatitumantas
mañarikuspa, chaymansis paskapun awakunataqa
tukuchanapaq sirapuna hina, lliklla tukusqa kapun.

Miriam Cabrera Benito.

Muntira ruray - Capachica

Capachica llaqta tarikun; Titiqaqa mama quchap umankunapi, chakinkunapi. Kay llaqtapi rikhurin chunka suqtayuq ayllukuna sutiyuq kaykuna: Llachón, Yapura, Lago Azul, Ccollpa, Miraflores, Capano, Ccotos, Siale, Chillora, Isañura, Escallani, Toctoro, Hilata, San Cristóbal, Yancaco, Capachica. Maypichus, achkha wawamasikuna tiyanku llapallanku kawsanku imaymanata, ruraspa; qhari warmi, p'achata, ruranku, munayta awanku; lliqllata, hinallataq unkhuñata, chumpita. Ichaga rurallankutaq munay mumtirata, huyuna, chhuku, p'istu, ch'ullu, chamarra, wayta pullirata, wayta warata, imaymana p'achata ruranku. Chaymaymanta, turismo nisqa llamk'aykunapi llank'allankutaq. Chakratapas rurallankutaq, chawllata ima hap'inku uywatapas allinta uywanku.

Muntira ruray

Ñawpaqta muntirata ichhuwan rurana, hinallatataq awuhawan, q'aytuwan sirana, chaymantatataq papilpi munay qillqarkuna siq'ina, hina kantuta t'ikata, luli p'isquta imaymana munay siq'ikunata rurana, hinaspataq yana waytawan hinallataq imaymana riqch'ay ñaño q'aytuwan sirana. Kaqllataq yana waytawan imaynana tupachisqa waytillawan sirana. Chaymamantataq iskay munay t'ikachata rich'ay munay tupasqa qaytuwan rurana. Chaymanta munay sintilluta churana.

Kay muntirata ruranku tawa killapi manam utqhaytachu ruranku, imaraykuchus sasa ruray. chay t'ika mumtirata churakunku sipaskuna, irqikuna hinallataq warmikunapas. Kay mumtirayuq munayta pukllay rami killapi qhachwata tusunku; hinallataq qhatu p'unchaw t'ika muntirayuq rantikuq purinku.

Sipaskunapaqqa kay muntirata munay k'anchaq
tupaschisqa q'aytukunawan ruranku, qusayuq
warkunapaqqa, yana q'umir, chay q'aytukunawan
ruranku.

Ichaga kay mumtirata qhatunapaq ruranallankutaq.
May wak suyukunanmanta hamuq wawamasikuna
anchata kay mumtirata munanku paykuna rantikunku.

Siyli, Qutus, Llachon, Yapura, capano, chay
ayllukunapi, kay muntirayuq dunsilla sipaskunaqa
maypachachus munaqninkuwan huñunakunku, kay maki
mañana p'unchaw chayamuqtin, taytamama munayta
p'achachin; muntirayuqta, pullirayuq, huyunayuq,
chukuyuq, lliklla q'ipiyuq munay p'achasqa ancha
kusisqa sipasqa munaqninwan huñukapunku. Ichaga
may ayllukunapiqa sipaspaq munaqnin pa'chataqa
apamun hinaspa p'achachin, hinaspa munay
p'achasqata apakapun.

Eva Marleni Roque Quispe.

Wasi ruray

¿Ñawpa runakunaqta imaynataq wasinku karqan?

Ñawpa kawsaypi runakunaqa, maychus atisqankupi tiyallarganku. Aswanpas qaqqa qaqata, sankhayuq urqukunata tiyanankupaq qhawarirqanku. Chay qaqaaqakunapitaq, mach'ay qaqawasikunata tiyanankupaq akllarirqanku. Chay mach'aykunapi rumikunawan, ch'ampakunawan hallch'arikuspa, chaqata rurakurqanku wayk'ukunankupaq, warachata puñunankupaq, p'ututa imapas waqaychanankupaq. Ahinapin ñawpa runakunaqa tiyarqanku.

¿Qhipaniqman imaynatataq wasita rurakuqku?

Qhipaniqmantaq, aswan allinta qhawarirqanku, hinataq rumimanta wasita rurakurqanku. Maykunapichus mana kanchu rumi, hinataq ch'ampamanta wasita hatarichirqanku, chaypa sutintaq "P'utuku". Kay p'utuku, *Puno* suyupi, *Taraco* sutiyuq llaqtapi kachkanraq, ichaqa manaña chaypi tiyankuchu. Kaqlлатаq, chay mach'aykunapas, rumimanta laqay rurasqakunapas, wasikunapas tarikuchkanraq. Chay rumimanta wasikunaqa, t'uruwan llut'asqa karqan. Qhawana t'uqutapas churakullarqankupunis; chaymanta uywa, ima runa chayamuqtapas qhawanankupaq. Punkuqa hina kicharayaqlla kaq, may mayllapi llama qaramanta ruraspa punkuta churaqku, may purispa wisq'anankupaq. Mana punkuyuq wasikunataq, khullu rumillawan rawkhaqku. Aswanpas, wasicharqankuqa huch'uy ñaño k'aspiwan, chaqllawan, lasuwan wataspa, ichhuwan qataspa wasicharqanku.

¿Imaynataq chay adobe rurasqawan wasi hatarichiy?

Chay adobe nisqa rurayqa, kaytaqa kallarqanpunichá! Imaraykuchus ñawpa kawsaykunapiqa, imapas kaq rumimanta, hinallataq t'urumanta. Aswanpas, kay Qullasuyu, puna ayllukunapiqa, mistikuna chay adobe wasikunata rikhurichiq. Paykuna tiyaqku allin t'uruwan llut'asqa wasipi. Chay adobe rurasqawan wasi hatarichinapaqqa; pampata ukhupachata t'uqurquna, hinaspataq hatuchaq rumikunawan churarquna, chay

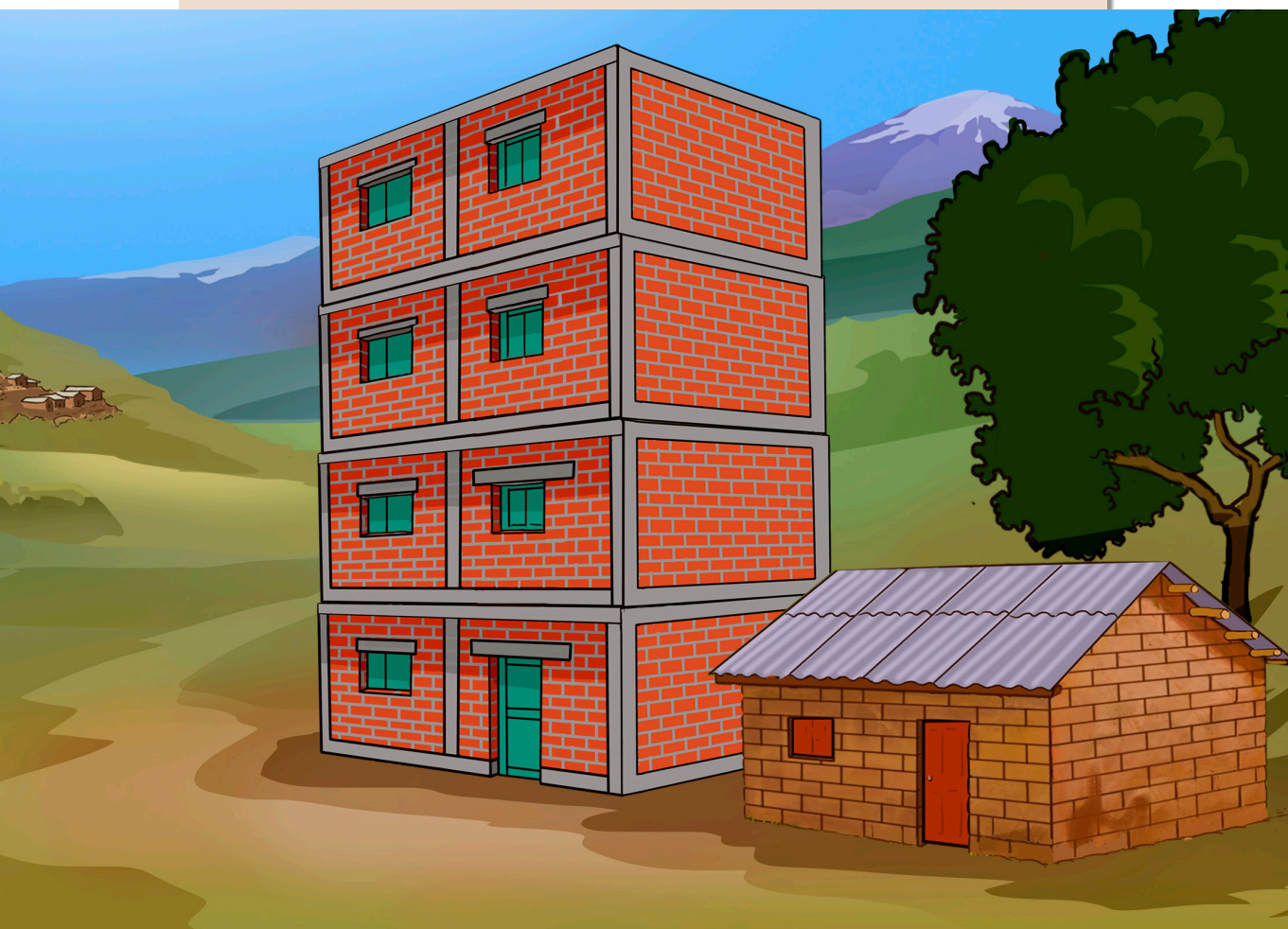
patamantaq t'uruwan churaykunallataq chaymi sutin;
simintu tiyachiy. May pachachus muyuriqta rumiwan
rawkхайta qallaripa, adobe rurasqawan, pirqayta
qallarina. Chay aruwitaqa, pamapa uyayuyta churana,
chay patamantaq, ununiray t'uru tupachisqata
churaykuna aruwi churasqa pataman. Hinaspalla,
laqayta hatarichina. Aswanpas punkun, wintanan
hatuchaq pacha saqina. May pacha laqay sayarisqa
kaptin; ichhuwa wasichana. Chay ichhuqa kanan; k'isi,
mana chaytaq sikuwa. Chay ichukunaqa, manayá!
Maychus atisqanpichu winan. Chay ichhuq wiñananqa
riqsisqa allpalla. Chay ichhuqa sinchi phiña, uña awuha
hinaraq makitapas allakun. Chay ichhutaqa karu
ayllumanta llamaq wasanpi apamuna kaq. Hinaspataq,
chay ichhutaqa sikñirquna, chaytataq suq'urquna
munayta, huch'uy marq'a marq'achata. Ichaqa chay
suq'uqpa makinqa sinchi yawar. Chaykunataqa kuraqta
ruran warmi, mana chaytaq kuraq taytakunapas.
Chaykuna rurachkanankamataq, waynaniray runakuna,
wasichay yachayniyuq runakunataq; laqay patapi,
hatuchaq k'aspiwan, ñañuniray chaqllakunawan
allwinku lasuwan wataspa. Hinaspataq, chay ichhu
suq'usqawan wasichanku. Qallariypiqa, allin chaqllaman
watasqa ichhuqa, chaymantataq, wichayman qataspa,
allinta simp'aspa siqanku, kunpiru patapitaq wasichayta
tukupunku. Munay lluchk'a kananpaq, huk k'aspiwan
waqtarana, hinaspapas, mana wayra aparqunanpaq,
lasupi iskay rumita wataspa wallqhaqku. May pacha

wasichasqa kaptin; muyuriq wasi qimputa llup'arquna, chaypa sutin, "qimpuchay" Chayqa mana wayra aykunanpaq rurana. Hinaspataq llapan ukhunta, hawanta, ñut'u allin chayasqa t'uruwan llut'arquna, chaypa sutin "riwuki" Hanaqnintataq siq'akunawan wisq'arquna, chaypa sutin; "tunparillu" Tukukuypitaaq, ruraq t'uruwan llimp'irquna, wintanata, punkutawan churarquna; hinataq wasi munay rurasqa ñapis tiyarikunapaq. Ichaqa kay t'urumanta rurasqa, ichhuwan qatasqa wasiqa; sinchi q'uñi, qasay killakunapipas mana sichitachu chirin.

¿Kunanri imaynataq wasi ruray kapun?

Qhipa wiñaypiqa, manañam yachankuchu adobe rurayta, ichhuwan wasichayta. Aswanpas, karu llaqtakunallapiñam, ayllukunallapiñam, wasikunata hatarichikkanku, adobe rurasqawan, wasichankuta kalamina latawan. Chaypaq, imaynas ichhuwan wasichanapaq hina; laqay patapi, madera sintakunawan allwirqunqu, chay patamantaq, kalamina churaspa clavo takanawan takarqunku. Chaymi chay kalamina wasi. Chay adobe rurasqamantaqa sayarichinkun, iskay pata wasitapas, chaypa sutin; altus wasi. Aswanpas, hatun llaqtakunapi, llapa runa wasita ruranku simintumanta, ladrillo kankasqawan, hirukunawan. Chaykunawan sayaykuchinku, sinchi hatun sayayninman wasikunata. Wakin llaqtakunapitaq, ispihu qispimanta, mana maypi

rikuy atiyta hatarichipunku. Ichaga chay wasikuna sinchi chiri, chay ispihu qispimantataq sinchi q'uñi.

¿Imaynataq chay adobe rurayri?

Adobe ruranapaqqa, allpata achkhata hasp'ina, ichaga ñut'uta, mana sinchi rumiyuqta, ch'ampankunatapaspas chanqarispas qutucharquna. Chaytataq unuwan hich'arquspa q'ala chakilla allinta sarurquna. Kuskan saruypi kachkaspa, llampuniray ichhuta sikñiykuna, sarusqa t'uruman, chaypa sutin “mini” chay minitaaq, *adobe* mana p'akikunanpaq churana. Hinaspa, miniyuq t'uruta, aswan allinta sarurquna, kimsa kutita ima lampawan tikrarquna. Chay t'uruqa kanan ch'aki, ñak'ay lampawan aysarina. May pachachus t'uru, allin chayasqa, chutarikuchkanraq hinaqa; huch'uyta samaykuna, t'uruta puñurichina. Wakin llaqtakunapiqa, huk tuta paqariq t'uruta puñuchinku. T'uru allin chayasqa kaptin, *adobera* aysanapi *adobe* rurakun. Chaypaq, huk yanapaq karitillapi t'uruta apan; chay *adobe* ruraqtaq makiwan huqarispas *adobera* aysanaman hunt'achin, hinaspataq unuchawan ch'aqchurispas makiwan munayta sularispas *adobera* aysanata hurqurapuna, kikinpi *adobe* sayapuchkan ch'akinanpaq. Chay rurayqa, yachanapaqmi, mana yachaqaqa mana atinmanchu. Huk runa, yanapaqniyuq, huk p'unchaw, pachay kuraq *adobe* rurayta atin. Mana atiqtaq, pichqa chunka *adobe* rurayllata atin. Chay *adobe* rurasqaqa, chunka p'unchaw ima kikinpi ch'akiran; chaymantataq sayarichina

kasqallampi, chaypi huk chunka p'unchaw ch'akillantaq, hinaspataq, wachu wachuta rawkharqapuna, chaypi adobe ch'akiyta tukun wasi ruranapaq. Chay adobe rurasqaqa, mana ch'ullallachu, kanman huch'uy, tinku, hatun. Huk marq'ariy imachá kanman.

¿Imaynatataq kikin wasichakuytari ruranku?

Kawsayninchik ukhupiq, ima rurayninchikpas, kusikuyllawanpunim aparikun. Chayrayku, wasichakunapaqqa allinta kallpachaykukuna, mikhunatapas achkhapachata churarikuna wayk'unapaq. Runatapas, maestro nisqa sutiyuq yachaqta walirikamuna. Chaypaq, ñawpaq p'unchawkunaña ichhuta huñuchkaña maypichus wasichakuy kanqa chaypi. *Calamina* latawan kanqa hinataq, madera sintakunata ñawpaq p'unchawkunaña rantispa huñuchkana. Kaqllataq, simintuwan wasichanapaqpas, chhanqa aqua ñawpa p'unchakunaña awtupi astachimuchkana. Chayta rikuspa wasimasi runakunaqa yachanqaku, hinaspataq kikin wasichay p'unchaw hamunankupaq.

Wasichay p'unchaw chayamun hinaqa, tutamanta uywata ñak'ana, yawarninwantaq, Apukunaman phukurispa wasichana laqayta ch'allarquna. Aychantataq, wakinta wak'urquspa runakunaman mikhurquchina; chaywan kallpachaykukuspataq, wasichay qallarinkupaq. Chay mikhuy qhipamanta, Pachamamaman churaykukuna, kuka k'intuta huqariykukuspa, winuchawan ch'allarparikuna.

Hinaspataq, allinta akulliykuna, chansarikuspa,
k'achurikuspa, asirikuspa ima. Hinataq, wasichay yachaq
tayta, llapata kamachikun; wakin wasichanapaq
k'aspikunawan allwiyta qallarín. Kalamina wasipaqtaq
kaqllatataq sintakunawan takaspa allwiyta
qallarillankutaq. Ichhu wasipaqqa, warmi mamakuna,
ichhuta sikñispa suq'uyta qallarinku. May pacha laqay
allwisqa kaptin, ichhuwan wasichayta qallaykunku.
Pampamanta yanapaq runakuna, marq'a marq'a
ichhuta, wasi pataman chanqanku. Patapi kaq
runakunataq, ichhuta hap'ispa chaqllaman siranku,
hinaspataq wichayman llusqikun tukunankukama. May
pacha tukuspataq, chawpi wasipataman huk chakatata,
imaymana t'ikakunayuqta sayachinku. Uraqamuspataq,
aqhawán, mana chaytaq sirwisawan ch'allanku. Wakinqa
musuq p'achata tirantiman warkunku. Hinaspataq,
kankachuta llapamanta mikhunku. Chay qhipamantaq,
tusuyta qallarinku. Chaypaq, ñawpaqta kikin wasiyuq
taytamama chakita churan. Chay qhipamantaq,
wakin yanapaqkuna, wasimasikuna tusuyta qallarinku.
Tukaqninkuqa kanman, pinkillu, pitu pinkillu; mana chayta
toca disco. Chaypi, paqariq tuta kusikuymanta tusuqku.

Guillermo Valeriano Anahu

Mana riqsisqa rimaykuna

allwiy.

chaqa.

chaqlla.

chayachina.

ch'ampakuna.

ch'akin.

hallch'arikuy.

laqay.

llut'asqa.

mach'ay/ qaqa wasi.

machkharirqanku.

marq'ariy.

minip'utu

p'utuku.

qaqaqaqata

qimpunay

qutuchana

rawkharquna

sankha

sikñiy

suq'uy

tawqarquna

tikrarquna

t'uqurquna

t'uru

waracha

wasichay

Wayna sipas wayllunakuynin

Kawsayninchik ukhupiqqa, runaqa ch'ullallan, qhari warmi. Imaynas kurkunchikpi tarikun, iskay ñawinchik, iskay rinrinchik, iskay makinchiy, chakinchik; qaqlataq kawsayninchik pachapiqa; huk qhari, huk warmi ch'ulla runaman tukunchik. Manan kanmanchu qharipura tiyay, nitaq kanmanchu warmipura tiyay. Imaynas uywanchikpas kawsan urquwan chinawan; kaqlataq ñuqanchikpas kawsanchik qhari warmi, chaymi chay chiqaaq runaq allin kawsaynin. Chaypaqqa, taripananchik runa kayta, runachakuyta.

¿Imaynatataq wayna sipas wayllunakun?

May pacha wayna, sipas q'ahuyan hinaqa, riqsinakuywan qallaykunku. Chay riqsinakuytaqa qallaykuna chakra ruraypi. Chakmaypi, chakmaq tumpa, mana chaytaq samaykunapi asipayanakunku, rumichakunawan chanqarinakunku. Sipaskunaqa upa upalla uyarikun, asirikullanku. Ichaaq wakin sut'i simi sipaskunaqa, simimanta simi waynakunawan churanakun; may maypiqa, waynatapas upallachinraq. Hasp'iypitaq, tallminakuq tumpa aysanakunku, kharmu mikhuy uraspas k'achunakunku, sutiyanakunku. Uywa michiypitaq, ispihuwan qhusichinakunku, phuykanakunku, wistanakunku. Qhatuman puriypitaq, rimakuspa purinku, imamantapas willanakuspa, waynaqa ima llaqa q'ipintapas yanaparin ima. Aswan ñawpaq kawsaykunapiqa, unu aysana patapi ch'isinkuna huch'uyta rimarina kaq, chaypi qhipantin tupanankupaq

willanakuqku. Maypiña tupaspapas, napaykunakuq
tumpalla mat'ita hap'inakunku, k'ichinakunku;
chaykunapi warmiqa p'inqarikullan. Hinachkaspalla,
iskay kutini, kimsa kutinpi tupaspa; chiqaaq rimayman
aykunku. Hinaspataq, ima munasqanku p'achatapas,
k'anchillunkutapas haywanakunku. May pachachus
chaskinakunku hinaqa; chiqaaq munakuy kan,
sapanka sunqunkuta suwanakunku, hinaspataq,
taytamamanchikman willapusunchik nispa rimanakunku.
Maypiqa yuyaykunku hayk'aaq tiyathapinankuta,
chaypaqqa qhari warmiq makinta mañanan.

¿Imaynatataq makitari hurqumuna?

May pachachus wayna sipas allinta rimanakunku
hinaqa; qhariaq taytamaman, kuk tuta puririnku
sipaspa wasinta, maki huquq, rimaykukuq. Chay
rimaykukuytaqa, sapanka suyupi, llaqtapi, llaqtankup
usunta ruranku. Wakinqa apanku mikhunata, wakintaaq
apanku hanku mikhunakunata, upyanata. Wakintaaq
p'achawan churaspa hurqukapunku. Ñawpaqtaqa,
qharip taytamaman haywarin, ruyaaq unkhuñapi
kukata, alkulchatawan; chaytataq ch'allarparikunku
Pachamamaman tukuy sunquwan. Hinaspataq
munayta akulliykunku. Chaypi qhariaq taytamaman,
warmiq taytamamamanta rimaykun kay hinata.
“Taytallay, mamallay; pampachaykuwanki, ñuqallaykun
hamuchkayku, kay tutaq sunqunpi; ñataq kay
wawanchikkuna rimanakusqaku, munanakusqaku;

hinaqa imanasunmantaq, paykunapura munanakuqtari,
tiyachipullansuncha riki. Ichaga munanakuspaqa
munanakunqaku wiñaypaqcha riki"...nispa rimaykun.
Chay rimay patapi, warmiq taytamaman, iyaw nipun,
hinataq ususinta allinta anyaykuspa, k'amiykuspa
qhariq makinman qupun. Ichaga ima p'achallawanpas
churaykuchillankupuni, muntirallawanpas,
llikllallawanpas. Qhachunta, chawpi tuta urasta
apakapunku, sinchi kusikuywan. Ichaga, wasiman
chayachinanku, manaraq pacha paqarimuchkaqta.
Hinaspapas, mana tupanankuchu runakunawan, nitaq
allqupas sinchita kanikunmanchu. Imaynapi chaykunaqa
manapas allinchu kanman.

Sirwinakuy

¿Imaynatataq tiyathapinarí?

May pachachus maki hurqumusqa hinaqa; tiyathapiyta qallarinku qhari warmi. Chaypaqqa ñawpaqta wasi rurayta qallaykunku, hinaspapas chakra rurayta, uywa michiyta, p'acha rurayta. Wakin ayllukunapiqa, llapa ayllu runa, allin kusikuywan, musuq runakunapaq chakra rurayta yanapaykunku, wasi rurayta ima. Ichaqa chay ruraykuna qhipa wiñaywan chinkaykapuchkan, kunanqa pachanpampallañam tiyathapipuchkanku, chayman hinataq pisi unayllapi, wikch'unakapuchkanku, chayqa manayá. Allin kawsaychu.

Musuq runa tiyathapin hinaqa; chaypa sutin sirwinakuy. Chay sirwinakuypiq, llusqiripunku taytamamankuq wasinmanta; wak wasita rurakuspa, musuqmanta hatarichinku runa kayta. Chaypiqa, qhari chakrata allinta ruran, sapa p'unchaw llamk'apakuq purín, ichaqa qaylla qayllallata, mana karutaqa purinmanchu; mana chayqa, wikch'unakuychá! Kanman. Warmitaq, p'acha rurayta qallarín, ñawpaqtaqa punchu awayta. Qhariman punchuta churan, chaymi chay allin warmi. Pichus mana away yachaq, mana allin qhawarisqachu kanku. Chaymanta, qhawarillankutaq, warmiq allin wayk'uyñinta. Ch'aran q'unchapi ruk'i papata chayarquchin hinaqa, allin warmi. Hinaspapas, wasi pichakuyninta, tutamanta hatarikuynin, uywa michiyninta, runaqa qhawan, chayman hina allin runa kasqan yachakun. Chay kawsayninku ukhupi, qhari warmiq taytamaman yuyaykunku; wawanku hayk'aq kasarachinankuta, runa kayman taripachinankuta. Chaypaq, iskayninkumanta munayta rimanakunku, ima wata, ima killa kasarachinankupaq allinta yuyaykunku.

Kasarakuy / runachakuy

¿Imaynatataq runachakunkuri?

May pachachus allinta rimanakunkun layasipura hinaqa; qhawarinku, ima killapi rurayta; chaypiqa qhawarinku agosto wayra killata. Imaraykuchus, chay killa kasarakuy killa, lapa llaqtap qhawarisqan, may awichunchikkunaq qhawarisqanraq chay killaqa karqan, qhari warmi tupathapinapaq. Hinaspapas, hatun taytamamata, ara taytamamata allinta qhawarina. Qharip taytamaman machkhan hatun taytamamata, warmip taytamamantaq machkhan ara taytamamata. Chay kasarachiq taytamamamanqa, allin yuyaywan rimaykukuq purinallataq. Chay runakunaqa, mana yanqha runaqa kanmanchu; aswanpas allin chanin runa, allin yachayniyuq, rurayniyuq, chaninpi k'amikuy runa.

May pachachus hatun taytamamakuna iyaw ninku hinaqa; qhawarinku ima p'unchawta, imaynata aparikunqa chaykunata. Kayta atin mayqin p'unchawpas, ichaqa mana atikunmanchu *martes, viernes, domingo* p'unchawkunapi. Imaraykuchus chay p'unchawkunaqa phiru p'unchaw. Hinallataq qhawarina p'achankumanta. Wakin llaqtakunapi, ayllukunapi, kasarachiq hatun taytamama p'achata churan iskaynin ayhatunkunaman. Wakin llaqtakunapitaq, taytamama sapanka wawankupaq ratipun, rurapun. Kuraq runakuna kasarakunku hinaqa, paykuna p'achankuta rurakunku, rantikunku. Aswanpas chay p'achankuqa, kanan llaqtankup p'achan, imaynatachus llaqtanku p'achakun, kasqan musuq p'achawan churakunanku.

Chay p'unchaw chayamun hina, runachakuq qhari warmi, tutamanta, wasinkumanta, mana chaytaq taytamamaq wasinmanta llusinku munay p'acharusqa, hatun taytamamaq pucharisqa. Qaylla kaptin purinku chakillapi, karu kaptintaq kawallu sillapi, mana chaytaq awtupi. *Municipio* llaqtaq wasinman aykunku, chaypitaq kikin alkalti llaqta kamachiq tayta, imaymanamanta tapuripa, hatun taytamamaq uyarisqa runa kayman taripachin. Tukukuypi, taytamama, llapan yawarmasikuna, wasimasikuna, kusikuymanta ullaranku, t'ikawan ima t'akaranku. Hinataq, purillankutaq kamaqninchikman ñina wasita. Chaypiqa, taytakura misata ruran, tukukuypita kaqta, qhari warmita, hatun taytamamata tapuraspa, runa kayman chayaykachipun. Chaymanta haqayniqman, allin chiqaq runa kapunku. *Iglesia*, hanaq pacha taytap wasinmanta llusimuqtin; tukaqkuna ch'aqwarin, llapan yawarmasi, wasimasi, munakuq runamasikuna, yuraq misturaswan, yuraq t'ikawan t'akanku. Hinataq wasinkuman sinchi kusikuypi chinkaripunku.

Wasiqa allin hallch'asqa, limphu pichasqa, munay t'ikachasqa musuq runakunata suyan. Chayman kasarakuq runakunaqa hatun taytamamanku pucharisqa chayanku; llapa yawarmasi, wasimasi, runamasikuna; allin chayamusqankumanta ullaykunku, chaypa sutin "*Para bien*". Hinaspataq, misaman chimpaykunku. Chaypipi tiyan chawpipi kasarakuq qhari warmi, paña kinrayninpi hatun

taytamama, lluaq'ipitaq ara taytamama, sapanka kinraykunapitaq tiyan qhari warmip taytamaman. Llapa tarikuspa, chaypitaq Pachamamaman kuka k'intuta churaykukunku, winumantaq ch'allarparikunku, allin chayamusqankumanta. Chay pasaymanta, sumaq mikhuna wayk'usqata, llapalla mikhuykunku, mana pita wikch'urparispa, ch'ulla runahina mikhuykunku, ch'akipaypaqtaq, siwara, kinuwa aqhata upyaykunku. Chay mikhuwa wayk'sqaqa, llaqtap usunmanhina, sapanka llaqtapta mikhunanqa riqsisqa. Hinaspapas, chay llapamanta mikhuypi rikhurin, alsakuy, ch'umukuy. Chaytataq wasiman apakuna, wasipi tiyaq yawarmasikunapaq, irqikunapaq ima.

¿Imaynatataq wasipi p'unchayakunku?

May pacha mikhuyta tukuspa, kusikuy raymi qhallarin; tukaqkuna llaqtanku usuta tukayta qallarinku. Chay tukaqkunaaqa kanku; pinkillu tukaq, pitu tukaq, phuku tukaq, wantulina qhallqaq, kurnita tukaq; sapanka runa, sapanka llayta atisqanman hina, p'unchayakun. Qallaykunku, qhari, warmi iskayllanku makimanta hap'inakuspa kuisqa tusuykunku. Chay qhipanmantaq, hatun tayta, warmi ayhatanwan, hatun mamataq qhari ayhatanwan. Kaqllataq, ara taytamamapas. Chaymantataq, tayta qhachuninwan tusun, Mamataq qatayninwan tusun. Chay qhipamantaq, llapa runa tusuyta qallarín. Chay tusuy ukhupi, hatun taytamama, ara taytamama, qullqiwán t'ipayku, kaqllataq, kikin

taytamamakunapas, wawankuman qullqita t'ipanku,
imaynas atisqankuman hina. Llapa chay raymipi
tarikuaq runa, imas atisqankuman hina, t'ipaykunku.
Chay qullqitaqa, tutaniqman apakapunku, hinataq
warmi kasarakuq yuraq q'ipiñapi q'ipikusqa tusuchin.
Chaytaqa hatun mama, ara mama allinta ch'allaspa
waqaychapunku.

¿Imaynataq layasiy rurayri?

P'uchayayta tukuspataq; yaqa kuskan tutata
puñuchipunku. Hatun taytamama huk wasiman qhari
warmita wisq'apunku, chaypaq sutin “puñuchiy”. Chay
qhipanmantataq, qhari phamilla, warmi phamilla,
wila rawraywan chukchankuta kananakunku. Kayta
takikuspa:

Qhari wawayuq, warmi wawayuq, layasiykusunchik,
Qhari wachaqwan, warmi wachaqwan
muqupunaykusun.

Sawsi sachatan, sawsi malkitan taririkuchkani,

Para chayaqtin, rit'i rit'iqtin llanthurikunaypaq.

Qhachun urpitan, qhachun sipastan taririkuchkani,

Watan, watan, q'unchay punkupi hitarayaqta.

Yastan ruphasqa, yastan kanasqa ya no hay remedio,

Qharilla kachun, warmilla kachun kusirikunapaq.

Layasi pura, muqupunanku, kusiqa takipayanakunku;
wawanku runa kayta taripaqtin. Qhipantintaq, wakinqa
wakmanta p'uchayakunku, chaypiraq qullqitapas
yupanku, ima sumaq sunqu taripachikqatapas
qhawathapinku.

¿Imanaqtintaq agosto killatari kasarakunku?

¡Ñawpa taytamamanchikkunaqa, manayá!
Ñuqanchik hinachu pachanpampa imatapas
rurarqanku, paykunaqa, ima ruranankupaqpas,
ñawpaqtaraq allintaraq yuyaykurqanku,
imatapas qhawarirqanku. Chayrayku, qhari warmi
parischakunankupaqa, ñawpaqta qhawarirqanku,
qhari atinchu mikhuy ruruchiya, chakra rurayta;
kaqllataq warmi atinchu p'acha rurayta, mikhuna
wayk'uyta, uywa michiyta. Manaraq yachanchu hinaqa,
taytamama allintaraq yachachinan wawanman.
Imaraykuchus tiyathapispapa, uywanakuyta
yachananku, mana taytamamataqa qhawanankuchu.
Chayrayku; qhawarirqanku; wawayuq kanqaku hinaqa;
chay wawankuta mana yaraqaypi kawsachinankupaq.
Hinaqa qhawarirqanku, ima killatataq mikhuy killa
kachkan, chay killata wawaqa kay pachaman
paqarimun. Hinaqa, llapa parischakuy munaqqa,
tiyathapinan agosto killata; chaymanta yupasqa isqun
killa, chayta mayu killa, hasp'iy killa; chhikaqa, mana
wawa mikhuymanta muchunqachu, nitaq mamapas
yaraqaypi tarikunqachu.

Pachanpampa ima rurasqamanta
llaki qatikun

Ima llamk'ayninchikkunapipas ima llakipas
qatiwasunmansi. Chaqay *Carabaya-Macusani*
llaqta chhikanpi hatun llamk'ay apakuq kasqa;
chay llamk'aypitaq mana ima ch'allarikuywan,
pachanpampalla llamk'ayta qallaykuq kasqaku.
Paykunapaqqa, imachá. Apukunaman phukurikuy,
Pachamamaman haywarikuy, awichaman churaykukuy;
yachayninkuman atinikuspa, pachanpampallasýa. Ima
ruraytapas qallaykunku, ruraykunku.

Hinas riki, huk p'unchaw, kikin Atuqranra chhikanpi,
achkha runakuna, waynakuna kusata llamk'aykuchkanku,
asikuspa, chansarinakuspa, imaymana k'achukuywan.
Paykunapura atipanakuspa. Chay awtuñanta, aswan
kichaykuchkanku, Apuq chakinta taqmaqaspa,
mikhuqaspa. Ingeniero runakunaq munayninmanhina,
kapatás umalliqpa kamachikuyninmanhina. Chaypis riki,
Inti taytapas, kusata k'ancharimun, wayrapas llamp'uyarin;
ichaqa, kuskan p'unchaw qayllachaykamuchkanñas.
Hinas riki, waynakunaqa qhawarinku llamk'asqankuta;
chay awtuñan k'uchumanta taqmaqasqa allpa,
achkharaqsi mayuman hich'aykunankupaq kachkan.
Hinas, huk llamk'ay wayna, llamk'ayqmasinkunata
rimaykun kayhinata: "wawqimasikuna; hatun samaypaq,
kay llamk'ananchikta tukuykurqusunchik; hinaspataq
imallanchiktapas mikhuykarqamusunchik" chaypis
wakinkunaqa, iyaw ninku. Arí tukuykurqusunchik, chhikaqa
atipanakuymán aykusunchik; qamkuna chay allpa
muntunta tukurqunkichik, ñuqaykutaq kayta tukurqusaqku,

pichá! Atiparqunqa chay allin kallpayuq qhari kanqa;
nispa kusiqa chaqwaykunku. Hinas, waynakunaqa,
kusiqa llamk'aykuchkanku, sapanka t'aqapi huk
karitilla tanqaq, hukkaqnintaq, lampawan karitillaman
allpa churaq. Hump'ipas pataraq, phawa phawarispá,
wahanarikuspa, chansanarikuspa, llamk'ayninkuta
tukuchaykuchkanku. Kuka akullisqankutapas pisimanta
pisi, wikch'uchkanku, pisillañas tukunankupaq kachkan.

¿Imaynatas chay llaki taripaq kasqa chay llamk'aq runata?

Chaypis huk kapatatas kamachikuq runa, chimpaykamun, huch'uy phiñarisqa, k'amirikuspa nin: kay kamachu mana tukunkuchik, usqhayta samasunchik nispa; chaypis huk karitilliru waynata nin; awir ñuqaman mañariway chay tanqanaykita, ñuqa yanaparisqayki, sayk'urunkichuhina; nispa payqa, hunt'a allpa q'ipiyuq karitillata, tanqarin tukuy kallpawan, karumanta phawarichin; hinataq karitillaqa saltu ranraman chinkaykarqapun, tanqaq runatawan aysaykarqapun, hatun mayuman. Llamk'aq waynakunaqa manas chay ratu qhawarisqakuchu, paykunaqa, aphan lampawan allpa puchuqta pichathapichkanku, k'amita manchakuspa. Huk qhawarinankupaq, mana imapas kapunchu; chaypis huk t'aqa llamk'aqmasinkunata, nin; maytaq kapatasninchik, karitillantín mana kapunchu nispa; hinas huk kaqnin, mancharikuywan nillantaq, maytáq! Maytachu pasakun nispa; hinas, tawamanta allpa hich'asqanku chhikanta qhawaykunku, chaypis sut'i llusk'aykusqa kapuchkasqa; astawan urayta qhawarinankupaq, hatun mayuqa karitillata apaykapuchkasqa. Hinas, mancharikunku, qaparinku maymi kapatasninchik, mayu apaykapuchkan, yanapariwayku, nispa phawarinku, mana imapas kapunchu, mayulla sinchi achkha unuyuq, patantinraq qaparikuspa manchay, manchayraq lat'aykuchkan.

Hinas llamk'aqmasikunaqa, sinchi llakikuypi tarikunku, maypichá! samanankupas, qharmunku mikhunankupas,

chaqayman, kayman phawaykachapuchkanku, wakin mayu patanta, ichapas imaynapi rikurquyman nispa, wakintaq, kuraq kapataskunata machkhaspa, chay llaki willanankupaq. May pacha tupachinku hinataq, sinchi llakikuywan willanku; kunanqa imaniwaq kuraq tayta; kapatasnijkun saltu ranrata halaykarqapun, allpayuq karitilla aysaykarqapun nispa. Paykunaqa, kaqratu, silularmanta willanku, Ingeniero kamachikuqkunaman, kikin empresa Intersur chhikanpi munayniyuqkunaman ima. Chay kamataq, llamk'aq runakunaqa, paykunapura imaymananpanmanta rimaykuchkanku, chaninta mana chaninta, tapunarikuspa, willanarikuspa. Ichaaq, Tayta inti ratu phawaykamuchkan, ni ima ruraypas kachkaqtin, yana phuyu allin llimp'uta hunt'arqamun, aswan ch'isiniqtataq unu para hap'ichin.

Qhipantin, taytamaman sinchi llakisqa rikhurimun, waqakuspa; maymi waway, imallam millp'urqun, imallam aparqun nispa. Kikin halaykusqan patapi, wakin munakuqninkunantin, tiyarinku, kukallankuta akulliykunku, waqarikunku; "Nichkallayki waway, millaytam musqukuchkani, allin yuyaywanpuni puriykachakunki, nichkallaykiiiiii!, imanaqtinmi mana kasuwarqankichu..." nispa mama *Elena*, sunqu nanayta waqarikun. Chaykama, wakin runa masikuna, kikin empresa Intersur, churamun runata, paykuna, huñuykukunku, hinaspataq; mayu uray maskhayta qallarinku. Ichaaq, wakin yachayniyuq runakunaqa rimarinku kayhinata:

Hinallachu qallaringaku, pachan pampallachu
puriringaku, hayk'aqpas manan taringakuchu.
Kayqa manan pukllaychu, kaykunataqa rurana
Pachamamaman churaykukuspa, Apunchikkunamanta

mañarikuspa; paykunaqa kawsanmi. ¡Paykunayá!
Kay llakikunata mink'amuchkan, imanaqtintaq
imaymana llakikuykuna qatichkawanchik; Ingeniero
runakunaqa manayá! Chaykunata yachanchu..." nispa,
sinchi llakisqa rimaykamun, umallanta kuyurichikpa,
llamk'ananman chinkaripun. Chiqatapunitaqsi chay
Empresa Intirsurpi llamk'ay umalliqkunaqa, hawa
larumantakamas kanku; yachayninkuman atinikuspa,
pachan pampalla imatapas rurarinku, ima llakiña
kaqtinpas, paykunapaqqa, "*casualidad, coincidencia,
desgracia, ...*" chayrayku kay llakipas paykunapaqqa,
mana imapaschu, ni rimapayasqaykitapas
uyarparisunkikuchu.

Chay p'unchaw, machkhaq runakuna mana
imatapas tarinkuchu, taytamamallam puriykuchkan
sinchi waqaspa. Qhipantin wakmanta machkhaq
purillankutaq, mayu chinpa, kay chimpa,
wahanariskuspa, hatuchaq k'aspikunawan t'uqsispa,
may karu uraytañas puriykuchkanku. Hinaspalla,
Ollachea llaqtamanpas chayarqapunkuñas. Hinas
kutinpunku mana imata tarispa. Taytamamanqa,
wakmanta machkhasunchik wawayta, nispa
waqaykuchkan. Hina wakmanta machkhayta
qallaykullankutaq, manas parapas parachu, chiripas
chirichu, yaraqaypas yaraqaychu. Kaqtas mana
imatapas tarillankutaqchu. Manapuni imatapas
tariqtinku, Empresa Intirsurqa, nin, mana imapas
kanchu, yanqha llullakuchkankichik, chay waynaqa

manachá! Halaykurqanchu, maytachá pasakun, ima munaqninwanpaschá waynaqa chinkarqkun ... nispa, taytamamanta phiñarikun. Manañas pipas machkhay yanapaq kapunchu, paykunallañas waqakuspa mayu wichay, mayu uray maskaykuchkanku.

¿Mama Elena imatataq musqurqhuqukuq kasqa?

Hinas, huk tuta musquyninpi, mama Elenataqa, huk awicha rimapayaykusqa kay hinata: “Mama, amaña sinchita waqaychu, churiykiqa allin pakasqa kachkan, imallatapas yuyariwankiman hinaqa, rikhurichipusqaykim” nispa rimapayaykuchkasqa; chaypi mama Elenaqa, rikch’athapirqun, hina qusanta rikch’achin, “yaw runa rikch’ariy, wawanchikqa allin pakasqas kachkan, huk awichas pakachkan, ichaqa imallatapas haywarinatas munachkan, imanasunmi” nispa, waqaspa qusanta anyaykun. Hinas allinta rimanaykukunku. Chhikaqa, haywarinatachá munachkan, ichapas, manapunitaq imallatapas Pachamamamanchikman haywarikunchikchu, chaypaschá wawanchikta mana tarichkanchikchu. Chhikaqa machkhamusun allin misa haywaqta, paypuni allintaqa awichaman haywarinqa. Nispa chinkarinku misa haywaq tayta machkhaq. May pacha tarirquspa, allinta qhawarichikunku kukata; chaypi, yachaq taytaqa k’amiripun wañuqpa taytamamantaqa; “Imanaqtin qamkuna mana pachamamaykichikta yuyarikurqankikchu, qamkunaqa pachanpampalla imatapas rurasqankichik; chayrayku munasqa churiykista

qichusqasunkis. Kunanpas astawanmi llakiykuna qatisunkiman, qamkunatapas mikhuyta atisunkismanmi" nispa qhawaq taytaqa rimaykun. Hinas huk tutaq sunqunpi, puririnku, kikin atuqnanra chakita, chaypitaq, kuskan tuta urasta, tukuy sunquwan misata pasachimunku. Wasiman kutimuspataq, Yachaq taytaqa, wakmanta kukata qhawaykun; hinas nin kay hinata: "Allintam haywakuqanchikta Pachamama chaskiykuwanchik, kunanqa wawaykita kacharinpunqa, paqarin pacha tarikapunkichik; ichaqa, qhipaniqman, huktawanpuni haywarinata munanqa, mana chayqa, wakmantam ima llakipas qatisunkichikman" nispa yachaq taytaqa tukuchaykanpun.

¿Imaynatataq wawanta tarikapuq kasqa? Chay kaptinqa, iskay runata walirikuspas, allin mikhunata apaykukuspa, kukata akulliykuspa, alkulchawan ch'alarikuspa, qhari warmis puririnku wawanku machkhaq. Qallaykunkus kikin halaykusqanmantapacha, allin k'aspikunawan t'usqispa, kay chimpa chaqay chimpa, ñachu tarisaqku nispa. Mama Elenaqa pata ñamnintas purichkan, mayuta qhawaspas, rikurquy, rikurquyllañ. Kuskan p'unchaw taripaypis, payqa, yanaqaqa sutiyuq hatun sankhap chakinpis, churinmanta waqarikuspas tiyarikun; hinas chimpa urquta qhawarin; waqay waqay ñawiyuq, chaymantas, q'umir intiru p'achayuq warmi uraqamuchkasqa, hinas waqay ñawinta picharikuspa, allinta qhawarinanpaq, mana imapas kapunchu; hina

mayuta qhawarinanpaqtaq, huk munay yuraq
p'achayuq warmis mayuman chinkaykarqapuchkasqa,
chukchantaqsi yana chusi chanqaykusqa hinaraq
unuman chinkaykarqapuchkasqa. Hinas, imatataq
rikuchkani nispa mancharikun, allintas waqay ñawinta
picharikun, hinataqsi imapas mana kanchu.

Chay ratus, mayupi machkhaqkunaqa, mayuman
urmaykuq waynata tarirqusqanku, hatun qaga k'akllupi
winarqusqas kachkasqa, hinas, mama Elenataqa,
wahakunku, “¡Mama Elena!, kaypin wawanchik
kachkasqa, kunanqa tarirquyku, usqhayta uraqamuyyy!”
nispas Tayta *Florencio*, waqay waqay ñawintin wahakun.
Chiqatapunis, yachaq taytap siminmanhina, kikin
p'unchaw, chay urallapis tarirqunku. Ichaaqa, paykunas
chayllapi tukupunku, manas yachappa nisqanta
yuyapusqankuchu, payqa nirqansi, chay qhipamanqa
wakmanta haywakullankistaq Pachamamanchikman
nispa; chayraykus, aswan qhipaniqman, mama *Elena*,
wañukapullantaq.

Guillermo Valeriano Anahui.

Qhatupi chhalanakuymanta

Kawsayninchik ukhupiqqa manan sinchi qullqi
apanaqayqa kaqchu; imaraykuchus sapanka rura yachaq,
imaynas mikhunanku tariyta, imaynas p'achanku rurayta,
imaynas unquymanta hapikuyta. Aswanpas puriqku wak
llaqtakunata, ayllukunata wak mikhuna chhalaq, ima
pachakunapas, hampikunapas chhalanakuy.

May llaqtakunatatataq chhala ruraq puriqku? Sapanka
llaqta puriq wak llaqtakunata, mikhuy rurasqanku
apaykusqa, ima kawsayninkupas apaykusqa. Kay
Qulla suyu llaqtamantataq puriqku, chala llaqtakunata,
arusman, misk'i rurukunaman, winuman. Yunka
ayllukunatatataq puriqku kuka raphiman, imaymana sach'a
misk'i rurukunaman, hampikunaman ima. Chaqay Inka
runakunaq llaqtantataq, saraman, triguman puriqku. Kay
llaqtamantatatataq apaqku, ch'uñuta, murayata, qañiwata,
kinuwata, uywa willmata, aycha ch'arkita, t'urumanta
rurasqa kawsaykunata ima apaykusqa puriqku, achkha
llamapi, mana chaytaq kawallupi, mulapi. Chay
puriykunata apakuq, mayqin killakunapichus ima
mikhuyapas huqarikun chay killakunapi. Markapata aylluta
saraman purina kaq julio killata, imaraykuchus, chay killata
chaqay qispikanchik llaqtapi sara tipiy apakun. Hinallataq,
hawa llaqtakunamantapas, kay qulla suyu hap'iyman
hamuqku, *mayo*, *junio* killakunata, imaraykuchus, chay
killakunata papa hasp'iy apakun kay llaqtanchikkunapi.

¿Imaynatataq chay chhalatari ruraqku?

Chay chhalakunapiqa mana kaqchu qullqi, nitaq
sinchi q'utunakuypas, suwanakuypas kaqchu. Sapanka
llaqtapi, ayllupi imaymana ruraykuna kan. Puna ayllupi,

uywa michina, paqucha mirachina, llama michina.
Hinaqa, chay runakuna purínku maypichus papa hasp'iy
apakuchkan chay aylluta; uywa willma apaykusqa,
chicharun, wira, untuwira, aycha, ch'arki apaykusqa.
Hinallataq, lllamanpa wasanpi papa astapakuq. Sapa
chunka kustal q'ipisqanmanta, huk llama q'ipi papa
chaskina. Kaqllataq, huk paqucha phakan aychamanta,
huk hatun tupa kustalpi papata chaskina. Huk uha willma
q'iwi, pisi q'ipirikuy papapaq. Kaqllataq, Markapata
llaqtata purina sara tipiy killata, sara mama chhalaq.
Sañu mankata chhahamun, t'iyu sarawan p'ukchisqa kikin
mankapi. Hinallataq apana uywa willmata, k'ispiñuta,
qañiwa hak'uta. Chaykunawan sarata chhahamuna.
Yunkamanta llusqsimunku hinataq, imaymana misk'i ruru
apaykusqa, qura hampikuna apaykusqa, chaykunawan
papata, uqata, ch'uñuta chhalallankutaq. Aswanpas,
karu llaqtakunataqa purina kaq, kimsa, tawa puñuypi,
achkha llamapi mana chayri, imapitaq kawsaykunata
apawaq. Chaypaq, kanallanpuni uywaqa.

¿Qhipa wiñaypi imaynatataq chay chhalata ruranku?

Qhipa wiñaypiqa pisiyapunña chay karu llaqtakuna
chakipi, llama qat'ykusqa puriy. Imaraykuchus, awtu
rikhuripun, hinaqa chay awtupi ripunku. Hinaspapas
qullqi rikhuripun, chay qullqiwan rantikapunku. Ima
llamk'aykunapas qullqipa kama. Chaymantapas,
chay chhalana kawsaykuna, manaña kikin runanpaq
makinmantachu chaskina; chaytaqa wak runakuna,
comerciante nisqa sutiyuq achkhanpi rantipun,
hinaspataq pay, chay mikhunata, hampikunata, imas

rurasqa kawsaykunata qhatupun, chaytataq runaqa qullqinwan rantikapun. Hinaspapas, hatun llaqtakunapiqa hatun qhatuna wasi kicharikapun, huch'uy llaqtakunapi, ayllukunapitaq qhatu rikhuripun. Chayman llapa runa purinku rantikuq. Aswanpas, mana qullqiyuq runakunataq; apachkankuraq pisi pisinpi kawsayninkuta, mikhunankuta, llaqta mikhunawan chhalakunankupaq. Ichaaq, kay qullqiwan chhalakuypi, rikhurin chay ch'utillo, walansa; chaykunawan tantiyanku imaynas kasqanta, hayk'a liwra, kilu kasqanta; chayman hinataq qullqiwan chalanankupaq.

Puno llaqtapin sapa *sábado* p'unchaw hatun qhatu apakun. Chaypim tukuy ima rantinapaq kan. Warmipas, qharipas, hatunpas, huch'uy pas, qhapaqpas, wakchapas, hawa runapas, llaqta runapas, llapanmi rinku.

Rantikuq riqkunapas wayaqayuq, llikllayuq, isankayuq ima; qatuqkunataq runa runapi qatusqanpa sutinta, chaninta qaparispam munachikun.

P'achakuna, uywakuna, rurukuna, mankakuna, tukuy mikhuykuna ima rantikunapaq kan. Chaykunatam karu llaqtakunamanta Sicuanimanqa apamunku.

Warmikunapas imaymana mikhunakunata wayk'unku. Kanmi: Tarwi uchu, runtu phasi, qapchi, ulluku uchu, lawakuna, challwa tiqtispa, quwi kanka, imaymana mikhunapaq wayk'unku, upyanapaqtaq: aqha, yuraq aqha, kulakunapas kan.

Guillermo Valeriano Anahui.

Para chayamunanpaq sananpakuna

Wiraqucha Dionisiowanmi mana para
chayamusqanmanta rimachkarqayku. Chayqa, pacha
sananpakunamanta tapuykuyta munachkarqani.
Hinaqa, chayllaman khallwakuna hanaqpachapi
phalasqa rikhurirqamunku. Wiraqucha Dionioqa, chayta
qhawarispaa, anchatas kuirikuspa nin –jichaqa
kunanqa paranqan! –ari, chay tutaqa chiqaqtapuni
paraykamuy.

Hinallataq, wiraqucha Dionisioqa uña uwihakunata
huñurquspa qatinakusqanta, kusiqa kachkankumanhina
phawana kasqanta rikuspa wakmanta nillantaq -
jmanam llullakuchkanichu. Uywakuna pukllasqanata
qhawaychis. Paranaqapunim! – ari chay
p'unchawmantaa para qallarinpunim.

Puquy killapi paraymanta

Kawsayninchik ukhupiqqa riqsinchik; wata, kinray, killa, p'unchaw. Huk p'unchaw, iskay uyayuuq; p'unchaw, tuta. Kaqllataq watapas iskay kinrayniyuq: puquy, chirawa. Puquy paray kinray, chirawataq qasay kinray. Kaqllataq k'anchayninchikpas iskayllataq; p'unchawtaqa k'anchamun Tayta Inti, tutataq k'anchamun mama killa, ch'aska, quyllur, paykunapas iskayllataq. Hinaqa kaptinqa, ima kawsayninchikpas iskaymanta iskay purinku.

Chirawa kinrayqa qallarín, abril killamanta, yaqapas *noviembre* killa kama. Puquy kinraytaq qallarín yaqapas *diciembre* killamanta, *marzo* killa tukuy kama. Chay ukhupin, paraqa allinta paran allin wata kananpaq, muchuy kananpaqtaq ch'akiripun. Puquy kinrayqa qallarín chikchiwan, q'ihu q'uhuwan. Chikchi taytaqa chayaykamun, sinchi phiñasqa, urquntin, q'asantinta warak'akuspa, may maypiqa, runata, uywata ima hap'in. Ichaaqa chay chikchiqa rikhurimun kuskan p'unchaw pasayllatapuni; hinaspapas rikhurimun urqunta q'asanta yana phuyuwan p'istuykusqa. Ima ruraykunatapas thawakachispa, may puriqkunatapas sayachispa.

Ichaaqa, chay chikchiqa kanman uyariq runahinas. Karumanta hamuq chikchitaqa, chirawa wawaqa phukuspa kutichiyta atinmansi; aswanpas, kay pachaman paqarimuq runataqsi, aswan

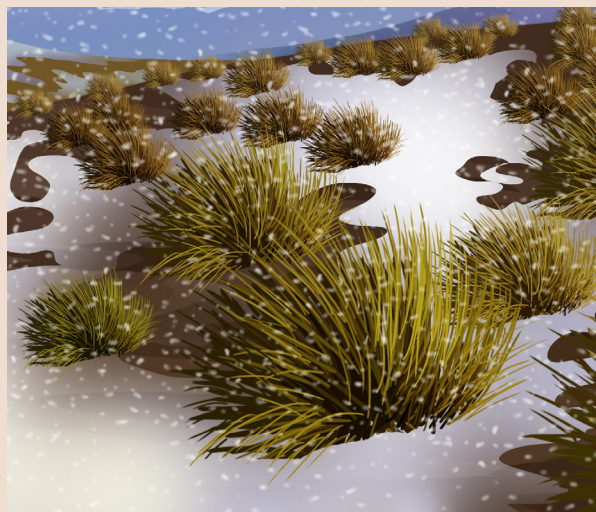
wahanman. Imaraykuchus chikchiqa ninsi, masiy runa
wahamuchkawan nispas aswan kusiqa chikchiqa
chayaykamun. Hinallataqsi, millay t'uqwaqmantapas
chikchiqa ayqikunsi, puquy hisp'aywan
ch'allasqamantapas ayqikullantaqsi. Hinaspapas,
chikchiq churinga kallantaqsi, paypa sutinqa; ch'ririhi.
Kay ch'iririhika mana t'uqwaspallas chayamun.
Hinaspapas kay ch'iririhika, taytanpa qhipallantapunis
purinman, may mayllapis sapaqa purín, ichaqa
t'uqwayninga samp'a niraylla.

Enero wata qallariytaqa, aqarapi mamañataqsi
chayamun, paypas kaqllataqsi ususinkunawan
purillantaq, chay ususinkunaq sutinqa iphu para, unu
para. Kikin Aqarapi paraqa, sinchitas paraspapa
parallantaq, rit'i ykunankama. Aqarapi mamaqa,
chikchimantapas aswan phatutas rit'in, kaqllataqsi,
paraspapas paran huk p'unchaw ch'isiyaq, iskay
p'ucnhaw ima. Chikchiqa, huk ratulla chikchirparin.
Ichaqa kay paraykunaqa, sut'i rikhurin puna
ayllukunapi, mana yachakunchu yunkapi nitaq chala
llaqtakunapipas. Chaykunapiqa riqsinku unu parallata.

Ichaqa, kay para kaptinmi kay pachapi kawsayninchik
kan, mana chayqa manachá manachá imapas
kanmanchu. Para kaptin, chakra munayta wiñan,
urin, uywapaqpas hinantin urqukunamanta unu pukyu
lluqsimun, larqhakuna achkha unuyuq phawarin,

mayukuna, quchakuna imaymana unu uywakunapaqpas
ch'uyaraq rikhurin. Kaqllataq, kuraq uywakunapaqpas,
q'achukuna wiñarín, chayta mikhuspataq uywaqa
munayta mirarin. Kaqllataq, chay aqarapi para, paqucha
uywaq willmanta aswan k'ukuyachin. Hina kaptinqa,
paray wata kaptinqa, kusikuy wata, allin mikhuy wata.
Mana para kaptintaq muchuy wata.

“Paraqa allin kawsaymi”

Ayanchikkuna yupaychay

Kay todos los Santos sutiyaq p'unchawpiqa, hinantin suyupi, llaqtapi, ayllupi wañuq yawar masinchikta yuyarillanchikpuni, ima raykuchus kawsayninchik ukhupiqqa chay wañuq runakunaqa manas wiñaypaqchu chinkaripum, aswanpas sapa watas kutimuy, imaynas inti, killa, tiqsi muyuntinpi muyuylla muyun, chay hinas wañuyninchikqa muyuylla muyun mana wiñaypaq chinkaripa.

Aswanpas sapanka suyupi, llaqtapi, ayllupi kay todos los Santos p'unchaw yuyariytaqa imaynas llaqtankuq usan, imaynas llaqtankuq yachaynin, kawsayninman hina ruranku.

Kay qulla suyu hap'iypiqa iskay p'unchaw
wañuqninchikkunataqa tukuy sunqunchikwan
chaskiykunchik.

Nawpaq p'unchawqa kawsaq runakunaq
p'unchawnin, qipantintaq wañuyninchikkunaq
p'unchawnin.

Almayuqkuna ñawpaq p'unchawkunamantaña
risachinankupaq qipichakunku, papata, ch'uñuta,
kinuwata, aychata, qañiwata, aqhata, imaymana
mikhuykunatawan.

Ayllu runakunan watan watan hina almankuta
yuyarinku, wañusqa p'unchawmanta kimsa
wata hunt'anankama, chay 'costumbre' ñawpaq

runakunamanta pacha apakun, chaytataqmi, kunan
timpu ayllu masikuna, runakuna kaqta purichikkanku.

Qallariy p'unchaw noviembre qillapi, yawarmasikuna
huñuchakunku almayuqpa wasinpi, qhari, warmi.
Qharikuna aya p'ampana kanchata, tultu ruraq
purinku. Warmikunataq mikhunata wayk'unku, tultu
turaqkunapaq.

Tultuta ruraspataq, wasiman mikhuq kutinku,
mikhuykuspataq qallarinku, kinuwamanta muthu rurayta,
turtillata, kañiwatataq warmikuna hank'anku, wakin
qharikunataq hak'uta qhunanku.

Kuskan p'unchawta tultuta paskaranku, hinaspa
wasiman apapunku, chaypi *tómbola* armayta qallarinku,
chay mikhuy wayk'usqankuwan, chaymantapas
muthu, tortilla, kañiwa hak'u, t'anta wawa, imaymana
rurasqankuwan, *tómbola* pataman churank, kaqlatataq
wakichikunku, kuskan tuta *Rosario* risachinankupaq.

Qhipantin p'unchaw wayk'ukunku almakuna
kachanparinankupaq. Wakllatataq chawpi
p'unchawta risaykuchinku *santo* rusariwan, imachuk
mikhun churasqankuta qipichaykunku risaqkunaq
apakapunankupaq.

Chay pasaymanta llapan yawarmasikuna aya
intiru patata, t'ikakuna churaq purinku, anchaypi
tukuchakapun kay todos los *santos costumbre* nisqata.

CARTA DEMOCRÁTICA INTERAMERICANA

I La democracia y el sistema interamericano

Artículo 1

Los pueblos de América tienen derecho a la democracia y sus gobiernos la obligación de promoverla y defenderla. La democracia es esencial para el desarrollo social, político y económico de los pueblos de las Américas.

Artículo 2

El ejercicio efectivo de la democracia representativa es la base del estado de derecho y los regímenes constitucionales de los Estados Miembros de la Organización de los Estados Americanos. La democracia representativa se refuerza y profundiza con la participación permanente, ética y responsable de la ciudadanía en un marco de legalidad conforme al respectivo orden constitucional.

Artículo 3

Son elementos esenciales de la democracia representativa, entre otros, el respeto a los derechos humanos y las libertades fundamentales; el acceso al poder y su ejercicio con sujeción al estado de derecho; la celebración de elecciones periódicas, libres, justas y basadas en el sufragio universal y secreto como expresión de la soberanía del pueblo; el régimen plural de partidos y organizaciones políticas; y la separación e independencia de los poderes públicos.

Artículo 4

Son componentes fundamentales del ejercicio de la democracia la transparencia de las actividades gubernamentales, la probidad, la responsabilidad de los gobiernos en la gestión pública, el respeto por los derechos sociales y la libertad de expresión y de prensa. La subordinación constitucional de todas las instituciones del Estado a la autoridad civil legalmente constituida y el respeto al estado de derecho de todas las entidades y sectores de la sociedad son igualmente fundamentales para la democracia.

Artículo 5

El fortalecimiento de los partidos y de otras organizaciones políticas es prioritario para la democracia. Se deberá prestar atención especial a la problemática derivada de los altos costos de las campañas electorales y al establecimiento de un régimen equilibrado y transparente de financiación de sus actividades.

Artículo 6

La participación de la ciudadanía en las decisiones relativas a su propio desarrollo es un derecho y una responsabilidad. Es también una condición necesaria para el pleno y efectivo ejercicio de la democracia. Promover y fomentar diversas formas de participación fortalece la democracia.

II La democracia y los derechos humanos

Artículo 7

La democracia es indispensable para el ejercicio efectivo de las libertades fundamentales y los derechos humanos, en su carácter universal, indivisible e interdependiente, consagrados en las respectivas constituciones de los Estados y en los instrumentos interamericanos e internacionales de derechos humanos.

Artículo 8

Cualquier persona o grupo de personas que consideren que sus derechos humanos han sido violados pueden interponer denuncias o peticiones ante el sistema interamericano de promoción y protección de los derechos humanos conforme a los procedimientos establecidos en el mismo. Los Estados Miembros reafirman su intención de fortalecer el sistema interamericano de protección de los derechos humanos para la consolidación de la democracia en el Hemisferio.

Artículo 9

La eliminación de toda forma de discriminación, especialmente la discriminación de género, étnica y racial, y de las diversas formas de intolerancia, así como la promoción y protección de los derechos humanos de los pueblos indígenas y los migrantes y el respeto a la diversidad étnica, cultural y religiosa en las Américas, contribuyen al fortalecimiento de la democracia y la participación ciudadana.

Artículo 10

La promoción y el fortalecimiento de la democracia requieren el ejercicio pleno y eficaz de los derechos de los trabajadores y la aplicación de normas laborales básicas, tal como están consagradas en la Declaración de la Organización Internacional del Trabajo (OIT) relativa a los Principios y Derechos Fundamentales en el Trabajo y su Seguimiento, adoptada en 1998, así como en otras convenciones básicas afines de la OIT. La democracia se fortalece con el mejoramiento de las condiciones laborales y la calidad de vida de los trabajadores del Hemisferio.

III Democracia, desarrollo integral y combate a la pobreza

Artículo 11

La democracia y el desarrollo económico y social son interdependientes y se refuerzan mutuamente.

Artículo 12

La pobreza, el analfabetismo y los bajos niveles de desarrollo humano son factores que inciden negativamente en la consolidación de la democracia. Los Estados Miembros de la OEA se comprometen a adoptar y ejecutar todas las acciones necesarias para la creación de empleo productivo, la reducción de la pobreza y la erradicación de la pobreza extrema, teniendo en cuenta las diferentes realidades y condiciones económicas de los países del Hemisferio. Este compromiso común frente a los problemas del desarrollo y la pobreza también destaca la importancia de mantener los equilibrios macroeconómicos y el imperativo de fortalecer la cohesión social y la democracia.

Artículo 13

La promoción y observancia de los derechos económicos, sociales y culturales son consustanciales al desarrollo integral, al crecimiento económico con equidad y a la consolidación de la democracia en los Estados del Hemisferio.

Artículo 14

Los Estados Miembros acuerdan examinar periódicamente las acciones adoptadas y ejecutadas por la Organización encaminadas a fomentar el diálogo, la cooperación para el desarrollo integral y el combate a la pobreza en el Hemisferio, y tomar las medidas oportunas para promover estos objetivos.

Artículo 15

El ejercicio de la democracia facilita la preservación y el manejo adecuado del medio ambiente. Es esencial que los Estados del Hemisferio implementen políticas y estrategias de protección del medio ambiente, respetando los diversos tratados y convenciones, para lograr un desarrollo sostenible en beneficio de las futuras generaciones.

Artículo 16

La educación es clave para fortalecer las instituciones democráticas, promover el desarrollo del potencial humano y el alivio de la pobreza y fomentar un mayor entendimiento entre los pueblos. Para lograr estas metas, es esencial que una educación de calidad esté al alcance de todos, incluyendo a las niñas y las mujeres, los habitantes de las zonas rurales y las personas que pertenecen a las minorías.

IV Fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática

Artículo 17

Cuando el gobierno de un Estado Miembro considere que está en riesgo su proceso político institucional democrático o su legítimo ejercicio del poder, podrá recurrir al Secretario General o al Consejo Permanente a fin de solicitar asistencia para el fortalecimiento y preservación de la institucionalidad democrática.

Artículo 18

Cuando en un Estado Miembro se produzcan situaciones que pudieran afectar el desarrollo del proceso político institucional democrático o el legítimo ejercicio del poder, el Secretario General o el Consejo Permanente podrá, con el consentimiento previo del gobierno afectado, disponer visitas y otras gestiones con la finalidad de hacer un análisis de la situación. El Secretario General elevará un informe al Consejo Permanente, y éste realizará una apreciación colectiva de la situación y, en caso necesario, podrá adoptar decisiones dirigidas a la preservación de la institucionalidad democrática y su fortalecimiento.

Artículo 19

Basado en los principios de la Carta de la OEA y con sujeción a sus normas, y en concordancia con la cláusula democrática contenida en la Declaración de la ciudad de Quebec, la ruptura del orden democrático o una alteración del orden constitucional que afecte gravemente el orden democrático en un Estado Miembro constituye, mientras persista, un obstáculo insuperable para la participación de su gobierno en las sesiones de la Asamblea General, de la Reunión de Consulta, de los Consejos de la Organización y de las conferencias especializadas, de las comisiones, grupos de trabajo y demás órganos de la Organización.

Artículo 20

En caso de que en un Estado Miembro se produzca una alteración del orden constitucional que afecte gravemente su orden democrático, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá solicitar la convocatoria inmediata del Consejo Permanente para realizar una apreciación colectiva de la situación y adoptar las decisiones que estime conveniente. El Consejo Permanente, según la situación, podrá disponer la realización de las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática. Si las gestiones diplomáticas resultaran infructuosas o si la urgencia del caso lo aconsejare, el Consejo Permanente convocará de inmediato un período extraordinario de sesiones de la Asamblea General para que ésta adopte las decisiones que estime apropiadas, incluyendo gestiones diplomáticas, conforme a la Carta de la Organización, el derecho internacional y las disposiciones de la presente Carta Democrática. Durante el proceso se realizarán las gestiones diplomáticas necesarias, incluidos los buenos oficios, para promover la normalización de la institucionalidad democrática.

Artículo 21

Cuando la Asamblea General, convocada a un período extraordinario de sesiones, constatare que se ha producido la ruptura del orden democrático en un Estado Miembro y que las gestiones diplomáticas han sido infructuosas, conforme a la Carta de la OEA tomará la decisión de suspender a dicho Estado Miembro del ejercicio de su derecho de participación en la OEA con el voto afirmativo de los dos tercios de los Estados Miembros. La suspensión entrará en vigor de inmediato. El Estado Miembro que hubiera sido objeto de suspensión deberá continuar observando el cumplimiento de sus obligaciones como miembro de la Organización, en particular en materia de derechos humanos. Adoptada la decisión de suspender a un gobierno, la Organización mantendrá sus gestiones diplomáticas para el restablecimiento de la democracia en el Estado Miembro afectado.

Artículo 22

Una vez superada la situación que motivó la suspensión, cualquier Estado Miembro o el Secretario General podrá proponer a la Asamblea General el levantamiento de la suspensión. Esta decisión se adoptará por el voto de los dos tercios de los Estados Miembros, de acuerdo con la Carta de la OEA.

V La democracia y las misiones de observación electoral

Artículo 23

Los Estados Miembros son los responsables de organizar, llevar a cabo y garantizar procesos electorales libres y justos. Los Estados Miembros, en ejercicio de su soberanía, podrán solicitar a la OEA asesoramiento o asistencia para el fortalecimiento y desarrollo de sus instituciones y procesos electorales, incluido el envío de misiones preliminares para ese propósito.

Artículo 24

Las misiones de observación electoral se llevarán a cabo por solicitud del Estado Miembro interesado. Con tal finalidad, el gobierno de dicho Estado y el Secretario General celebrarán un convenio que determine el alcance y la cobertura de la misión de observación electoral de que se trate. El Estado Miembro deberá garantizar las condiciones de seguridad, libre acceso a la información y amplia cooperación con la misión de observación electoral. Las misiones de observación electoral se realizarán de conformidad con los principios y normas de la OEA. La Organización deberá asegurar la eficacia e independencia de estas misiones, para lo cual se las dotará de los recursos necesarios. Las mismas se realizarán de forma objetiva, imparcial y transparente, y con la capacidad técnica apropiada. Las misiones de observación electoral presentarán oportunamente al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, los informes sobre sus actividades.

Artículo 25

Las misiones de observación electoral deberán informar al Consejo Permanente, a través de la Secretaría General, si no existiesen las condiciones necesarias para la realización de elecciones libres y justas. La OEA podrá enviar, con el acuerdo del Estado interesado, misiones especiales a fin de contribuir a crear o mejorar dichas condiciones.

VI Promoción de la cultura democrática

Artículo 26

La OEA continuará desarrollando programas y actividades dirigidos a promover los principios y prácticas democráticas y fortalecer la cultura democrática en el Hemisferio, considerando que la democracia es un sistema de vida fundado en la libertad y el mejoramiento económico, social y cultural de los pueblos. La OEA mantendrá consultas y cooperación continua con los Estados Miembros, tomando en cuenta los aportes de organizaciones de la sociedad civil que trabajen en esos ámbitos.

Artículo 27

Los programas y actividades se dirigirán a promover la gobernabilidad, la buena gestión, los valores democráticos y el fortalecimiento de la institucionalidad política y de las organizaciones de la sociedad civil. Se prestará atención especial al desarrollo de programas y actividades para la educación de la niñez y la juventud como forma de asegurar la permanencia de los valores democráticos, incluidas la libertad y la justicia social.

Artículo 28

Los Estados promoverán la plena e igualitaria participación de la mujer en las estructuras políticas de sus respectivos países como elemento fundamental para la promoción y ejercicio de la cultura democrática.